

74.261 кар
X98

кар. 3444

ХУБИИЛАНЫ М. А., ХУБИИЛАНЫ К. Г.

14

АНА ЛИТЕРАТУРАНЫ ДЕРСЛЕРИ

VI КЛАСС

МЕТОДИКА БОЛУШЛУКЪ

ЧЕРКЕССК 1981

ХУБИЙЛАНЫ М. А., ХУБИЙЛАНЫ К. Г.

КОНТРОЛЬНЫЕ ЗАДАНИЯ
АНА

ЛИТЕРАТУРАНЫ ДЕРСЛЕРИ

VI КЛАСС

МЕТОДИКА БОЛУШЛУКЪ

Биринчи чыкыгъаны

Къарачай-Черкес облоно бегитсенди

Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю
Черкесск 1981

Ал сёзю, джазыучуланы биографиялары бла чыгъармачылыкъ ишлерини юсюнден **Хубийланы Магомет** джазгъанды.

Башха-башха темаладан дерс беруню юсюнден **Хубийланы Клара** джазгъанды.

АЛ СЁЗ

Ана литератураны дерслерине 4, 5, 7, 8, 9, 10 класслада 70-шер сагъат бериледи, 6 классда уа—35 сагъат. Ол себебден алтынчы классда окъуллукъ чыгъармаланы саны аллай бир азды.

4—5 класслада фольклор чыгъармала да окъуладыла, 6 классда уа къуру литература чыгъармала боладыла, ол себебден 6 классда сагъатланы саны аз болгъанлыкъгъа, джазычуланы окъуллукъ чыгъармалары аз тюлдюле.

Алтынчы классда окъуллукъ чыгъармаланы асламысы бизни таулада Совет власть салыннган кёзюу бла Уллу Ата джурт къазауатны юсюнден джазылгъанды. Сёз ючюн, Къоркъмазланы Кёккёзюу „Горда бычакъ“, Къобанланы Дагирни „Таулада таууш“, Байрамукъланы Халиматны „Чолпан“, „Джылла бла таула“, Хубийланы Османни „Аманат“, Шаманланы Медиханы „Кичибатыр“ деген чыгъармалары.

Алтынчы классда Лениннге, Ленин къурагъан партиягъа аталгъан талай чыгъарма окъулады. Сёз ючюн, Къаракетланы Иссаны „Хорладынг“, Байкъулланы Абдул-Керимни „Партияса, партия“, „Сенсе меннге эм багъалы“, Борлакъланы Тохтарны „Мермер кешене“, Блимгъотланы Мунирни „Вождну кабинетн бла юйю“ деген чыгъармалары.

Эл мюлкге, промышленностха аталгъан чыгъармала да бардыла. Сёз ючюн, Къочхарланы Къасботну „Мюрзеу джыйыу“, Къаракетланы Иссаны „Нефть анасы Бакугъа“, Сюйюнчланы Азаматны „Къойчу“ деген чыгъармалары. Хрестоматиягъа эски, чирик адет-леге къаршчы джазылгъан чыгъармала да киредиле. Къулийланы Къайсынны „Минги Тау“, Алийланы Умар-

ны „Теберди“ деген чыгъармаларында табигъатны байлыгъы, айбатлыгъы, ариулугъу суратланады.

Алтынчы классны программасында болгъан бир къауум джазыучу 4 классны программасында да бардыла. (Къоркъмазланы Кёккёз, Ёртенланы Азрет, Байкъулланы Абдул-Керим, Хубийланы Назир, Суююнчланы Азамат, Шаманланы Медиха, Хубийланы Магомет, Къобанланы Ахмат.) Бир къауум джазыучу уа 4-5 классланы программаларында да тюбейдиле (Байрамукъланы Халимат, Боташланы Абидат, Хубийланы Осман). Ол себебден къайтарылыб келген авторланы, тюз творчество джолларыны юсюнден джазылыб къалмай, чыгъармаларыны юсюнден асламыракъ айтылады.

Сохтала юйде кеслери окъургъа къуру юч чыгъарма бериледи: Борлакъланы Тохтарны „Темир алаша“, Къобанланы Ахматны „Алгъышлайбыз“ деген назмулары бла Къоркъмазланы Альбертни „Унутмайма“ деген хапары.

Литератураны теориясындан *характеристика* бла *портрет*, *тенгледирну* бла *метафора*, *тема* бла *идея* къошулгъандыла.

Джашау бла литература терен байланыбдыла, литература джашауну къозгюсюдю. Суратлау чыгъармаланы окъуй, сюзе, окъуучула халкъны не тюрлю джашауундан кёб затны биледиле. Алай а суратлау литература озгъан затланы юсюнден хапар айтхан бла къалмайды. Фахмулу джазылгъан чыгъармала окъуучуланы урунуугъа, игиликке учундурадыла, адамлыкъланы, ишленмекликни ёсдюрюрге чакъырадыла. Дерс берген заманда хар чыгъарманы иннет магъанасын (идеясын) биринчи орунга салыргъа керекди.

Джазыучуланы творчество джоллары бла фольклорну юсюнден джазылгъан чыгъармала устаз аланы барысын дерсде айтсын деб берилмегендиле. Ала устазны кесине болушлукъгъа бериледиле.

1 четверть — 8 сагъат

№№	Окудулукъ материал	Толукъ ишле	Сани	Къыбыл сёзле	Къытарыллыкъ материал	Болушлукъ материал
1	2	3	4	5	6	7
1	Ал ел.	Исламу азбар этерге, Къасботлу юсюнге, Къасботлу юсюнге ден халар джыгъргъа	1	зыгъмъ, джыбар, барлакъ	Конституцияны талай статьясын къыгъа-рыгъа	Конституцияны къы-бы, адыбм авторну сураты, карточкала
2	Къыбарламы «Сабийлерге», «Морлеу ден халар джыгъргъа джынуу».	Кесегин окъуб халарын айтыргъа, Темирджаны сыфатын джазыб келирге.	1	Ат илким, союм, сыгъмды, ар-гъымш, джыбеге не ёте, мышау, артымакъ.	Ушакъ, «Алгъын бла энди»; парг сёзле.	Иллюстрацияла, ав-торну сураты, грам-пластинка «Алгъа».
3	Къыбарламы Кёккел «Къыш иёрлер» («Горда башакъ», Кесегин).	План салуу.	1		Сорууламы къыгъа-рыу.	Иллюстрацияла, ав-торну сураты
4	Исламжение, «Темирджаны сыфаты».	План салуу.	1		Характеристика, портрет, эпизод.	Иллюстрацияла, ав-торну сураты
5	Къыбарламы Дахир. «Таулада таууш» ро-ман, «Революция майдан, юсюнге»).	1. Кесегин окъуб, халарын айтыргъа, план салуу. 2. Ибрагим-ин портрет.	2	Устукку, джохар, белек, се-рете, антихрист-деке, шуккур.		
6	Байрамукъламы Халимат «Ленин «келечиси» («Чоламан» романдан).	Кесегин окъуб, халарын айтыргъа, В. И. Ле-нинге къартла джаз-гъан письмону билиб келирге.	1	Шомаз Кавказ, ВЦИК, нарком-нат.	Авторну биография-сы, джамауа джюу.	Авторну сураты, ады-бом — анга аталгъан, альбом «Уллу Лени-ни юсюнде джамауа-ла сабийле», карта.

1	2	3	4	5	6	7
7	Байрамүктүлүн Халимат («Чолпан» романдан). «Орус большевиклери сыфатлары».	Социализме хазырла- ныб, план салыб ке- лирге.	1		Авторну творчество- су, тилин суратлау ма- дарлары.	Грампластика «Ал- гыз», карточка, су- рат.
8	«Орус большевиклери сыфатлары». Сочинение.	Соч. джазыу.	1			

II четверть — 8 сагъат

1	Ертедилан Азрет. «Уу- чула».	Назмуну кестин окъуб, бетдеде хапарын ай- тырга. Уучуланы юсюнден хапарчыкыла джазыб келирге.	1	Обур, чабыр.	Авторну биографиясы. творчествосу. Парт сёзле.	Авторну портрети, альбом, карточка.
2	Хубийдилан Магомед. «Джалгъан дуния».	Кестин окъуб, хапа- рын айтырга. «Ал- гъын бла энди» де- ген темагъа хапар джазаргъа.	1	Сиксиреб, ал- гъасаб.	Авторну биография- сы, творчествосу, тил- ин суратлау мадар- лары.	Авторну портрети, авторгъа аталгъан альбом, грампластика.
3	Хубийдилан Магомед. «Аммыла».	1. Кестин окъуб, ха- парын айтырга. 2. Сюнген джеригиз- ге ат атыб, хапар джазыргъа.	1	Меджисуу адегле.	Авторну биография- сы, творчествосу. «Динин джашаула зараны».	Карточка, альбом— парт сёзлери болгъан, иллюстрацияла.

1	2	3	4	5	6	7
4	Сочинение. «Динни джа шауда зараны».	План салыргъа, сочинение джазартгъа.	1	Мектеб, инкйлаб, хурлукъ, пайхурийт, ыхтыр.	Динни юсюнден нарт сёзле	
5	Къаракетланы Исса «Хорладынъ», «Нефть анасы Бакугъа», «Анатланды».	Назмудадан бирин сайлаб, азбар этерге.	1		Авторну биографиясы. «Байлыкъ — ортакъды» — ушакъ.	Авторну портрети, альбом.
6	Блиглювланы Муняр. «Вокдну кабинети блиглюю».	Кестин окъуб, хапарын айтыргъа. «Ленин кабинет» деген темагъа сочинение джазартгъа.	1	Фахмулу, къадам, тамаша.	В. И. Ленинни юсюнден нарт сёзле, джырла, назмула.	Грампластинка «Ленинни джыры», джафильм.
7	Бортакъланы Тохтар «Мержер кешене», «Бештау».	«Мержер кешене» бар азбар этерге.	1	Тохана, къабырчакълана.	Авторну биографиясы, тилини суратлау мадарлары.	Авторну сураты, альбом, магнитофон — Тохтарны юсюнден джазылыб.
8	Байкъулланы А. Керим. «Партияса, партия», бар этерге «Сенсе меннге эм багъалы».	Назмуданы бирин азбар этерге.	1	залимлик, аукезле, мамырлыкъ	Нарт сёзле, назмула, джырла.	Авторну портрети, альбом, картонкала, грампластинка. «Партияны джыры».

III четверть — 10 сагъат

1	Сочинение. «Джангы джазылы солду кюнлери».	План салыргъа сочинение	1		Къышхы солду кюнлери, джыр «Буз Акка», сурат.	Грампластинка «Буз Акка», сурат.
---	--	-------------------------	---	--	---	----------------------------------

1	2	3	4	5	6	7
2	Боташланы Абдэт. «Аб-хан бая сауутлары».	Бетледе кесгин окъуб келирге, соч. «Менин джумушум».	1	Бетледе.	Джигер адам кесинэ болур.	Авторну сураты, альбом, картошкада.
3	Байрамуковланы Халимат. «Таулу джаш урушда». («Джылыя баяны письмосун азбар таула»).	Халимат Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа. Адалан-бланы письмосун азбар этерге.	1	Шерият, госпиталь	Улуу Ата джурт къазуаты юсюнден ушакъ, нарт сёзде.	Авторну сураты, альбом, картошкада.
4	Байрамуковланы Халимат. «Таулу урушда».	Халимат Сочинение «Джигит-джашлик елмейди».	1	Таракъ тийше, Клухор, Муху.	«Джигитлик елмейди» — ушакъ.	Энциклоп. грамм. пластинка.
5	Хубийланы Осман. «Фашинетеге къаршда».	Халимат Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа.	1		Авторну биографиясы бла творчествосун нарт сёзде.	Альбом, иллюстрацияла.
6	Хубийланы Осман. «Абдулла».	Халимат Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа. «Абдулла» сыфаты (соч. джаргъа).	1	Друть суу, Бетледе, джыра, «Капут».	Улуу Ата джурт къазуаты юсюнден ушакъ.	Иллюстрацияла «Джигитлик елмейди», географиядан карта.
7	Нэложение «Абдулла».	План салыргъа.	1			
8	Шаманланы «Кичибатыр».	Мелиха Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа, бетледе.	1	Лыгыл тюз, кстауат.	Нарт сёзде, джырла намула. Партизанла ны юсюнден ушакъ.	Авторну сураты, картошкада, суратла.
9	Шаманланы «Кичибатыр».	Мелиха «Кичибатырны сыфаты».	1	Къалджыкъмай, мурдар.	Улуу Ата джурт къазуаты ал джылы.	Улуу Ата джурт къазуаты заманыдан

1	2	3	4	5	6	7
					лары» — ушакъ.	иллюстрацияла, магнитофон.
10	Тыл ёдюрюу.	Соруула бла иш.	1			Суратла, энциклоп.

IV четверть — 9 сагъат

1	Къагъыйлааны Назифа. Кесгин окъуб, хапарын атыргъа. «Темирчи» («Джумудула джукъланмайдыла» но-вестен).	Кесгин окъуб, хапарын атыргъа.	1	Ихтырыб, гюр-беджи, зажи-газка, мурдар.	«Уллу Ата джурт кытауу» — ушакъ.	Авторну портрети, китаблары, авторгъа аталгъан альбом иллюстрацияла (авторну чыгармаларына).
2	Къагъыйлааны Назифа. «Темирчи» (II кесги).	«Сатлыкъ дорбунда» (хапарчыкъ джазиргъа).	1	Кыямат кюн, мурджар.	«Аманлыкъ билме киншиге»	
3	Къагъыйлааны Къайсын. «Минги Тау», «Устаз Бо-рис Игнатъевич».	Назмунаны бирин азбар эгерге.	1	Мекка, Кеба, Эния, аджал.	Табиғатын байлыклары.	Авторну сураты, табиғатын суратлары, грампластинка.
4	Хубийлааны Назир. «Аял тыла», «Комсомола».	«Комсомола» (азбар эгерге).	1	Етюр кыушла, чемер кыола, джакъылым.	Комсомолну юсюнден пар сёзле, китабла.	Авторну сураты, альбом, энциклоп.
5	Хубийлааны Назир. «Морх ауушну джигитлерни».	Назмуну азбар эгерге, хапар джазыб келирге.	1	Мурларла, млырлыкъ, баш-гитлер» — ушакъ, кесе.	«Морх ауушну джигитлер» — ушакъ.	Китаб, альбом, стенд, карточкала.

1	2	3	4	5	6	7
6	Сочинеше «Джер юсюнде тынчлык ючюн».	План сазыргъа	1		Ушакъ — «Рахатлыкъ, тынчлыкъ ючюн».	Л. Н. Брежневни чыгъармалары.
7	Алилланы Умар «Теберда».	Назмуну кесгин окъургъа, таб сурат, джеринден 16 тиз азбар эгерге	1	ГЭС, къобу джер, беджен	Таулаы, ёзевни арну дугъу.	Авторну сураты, эпидиаскоп.
8	Сюююлланы «Къобу».	Кесгин окъуб хапарын айтыргъа.	1		Урунуну юсюнден ушакъ.	Авторну сураты, альбом, карточка, грампластинка «Къойчуну джыры».
9	Тил бедюрюу.		1			

Къочхарланы Къасбот (Багъыр улу).

(18.XII.1834—24.XII.1940)

Халкъны къалай джашагъанын билирге сюе эсенг, аны джырларына тынгыла, джашагъан джерине къара, деб сёз барды. Къочхарланы Къасботну джырлары къарачай элени барысында джырлаб тургъандыла. Аны джырлары энди радио бла да бериледиле. Къасботну атын халкъ унутурукъ тюлдю.

Багъыр улу Къасбот 1834 джыл Учкуланда кеси къыйыны бла джашагъан таулуну юйюнде туугъанды. Сабийликден джюрек къууанч не болгъанын билмегенлей джашагъанды. Джаш заманында аманлыкъчыла аны, урлаб, Тау артына сатхандыла. Джууукъ-тенг, хоншу-тийре да болушуб, Багъырны ызына сатыб алгъандыла.

Къасбот талай джылны джалчылыкъда айланганды, тенглик-тюзлюк болмагъанын кеси кёргенди, сынагъанды. Окъуй-джаза билмесе да, халкъ джырлары кёб билгенди, ариу джырлагъанды. Аны джырлары халкъгъа джетген къыйынлыкъны юсюнден хапар айтхандыла. Алай а Къасбот, халкъ джырлары джырлагъан бла къалмай, кеси да джыр этиб тебрегенди. Бюгюн биз фольклор джырла деб тургъан джырладан талайын Багъыр улу Къасбот этгенди. Къарачай поэзияны антологиясында „Джандар“, „Баракъ“, „Къанамат“, „Гапалаула“, „Эски аскерчиле“, „Дебон“, „Айджаякъ“ деген джырла Къасботну къуладыла, деб берилгендиле. Алай а халкъда айтылгъанига кёре, „Гапалаулары“ Къасбот этмегенди.

Эски джырлары юсюнден дагыда бир затны ачыкъ этерге керекди. Октябрь революциягъа дери этилген джырла. санлаб бири болмаса, басмаланмагъандыла. Ол себебден ала, аууздан ауузгъа кёче, тюрлене, биринчи кере этилгенлерича сакъланмагъандыла. Сёз ючюн, Къанаматны джыры 1909 джыл венгер алим Вильгельм Прёлени китабында басмаланганды, 1940 джыл 5 классны хрестоматиясында чыкъганды, къарачай поэзияны антологиясына киргенди, малкъар поэзияны антологиясында басмаланганды, радио бла джырланды, алай а джырны тексти барысында да бирча тюлдю. Къысхача айтыргъа, бир джыр беш тюрлю вариант болуб келеди. Энди аладан Къасбот къайсы вариантны авторуду, огъесе бютеу вариантланы да авторумуду? Аны тышында Къанаматны джырын халкъда да бир кесек тюрлендириб джырлайдыла. Къасбот джырны эм иги вариантыны автору болургъа боллукъду, алай болмай джыр талай джылны ичинде халкъда джырлана, иги джанына тюрленнгени да кёб болады. Алай а аны ючюн деб авторну фахмусуна мусхам къаралмайды. Бир адам этген джыр халкъ джыр болуб къалгъаны ол адамгъа махтауду.

Андан сора биз айтыргъа излеген: „Эски аскерчиле“ бла „Дебош“ экиси эки джырча берилгендиле, алай болса да ала эки джыр тюрлюле, бир джырны эки вариантыдыла. Эки джырны алыб тенгешдирген адам аны алайлыгъын ангыларыкъды.

Къасбот кёб джырны автору болганды, алай а джырла заманында джазылыб къалмагъанлары себебли, бюгюн бизге белгисиздиле.

Сюймеклик джырладан эм белгилеле „Айджаякъ“ бла „Хорасандыла“. „Айджаякъ“ грампластинкагъа джазылганды.

Ол джырлары этген Къасбот джаш заманында кёб ийнар этгенине не сёз барды, алай а ийнарла белгисизлей къаладыла. Октябрь революциягъа дери Багъыр улу кесини эмда халкъны джашаууну юсюнден талай джыр этгенди, алай а ала унутулгандыла, неда бир къауумуну бирер кесеге къалганды. Сёз ючюн:

Мишпик тѳбеле этебиз
Учулан элинде ташладан.
Бичеплик этиб чалабыз,
Юч сепек аууз алабыз.
Гылджа ийнекин сауабыз,
Бир чѳмюч сютюк алабыз,

Сау юдегини асырайбыз,
Елмей — кыалмай джашайбыз.

Бу чыгъармада къуру сегиз тизгин болса да, былайда магъана теренди. Джашауну мутхузлугъу, та-кырылыгъы ачыкъ кѣрюнеди.

Октябрь революциягъа дери кесини кюнюн-кечесин кыалай ашыргъаныны юсюнден Къасбот тѣрт тизгин бла кѣргюзеди:

Джылкы кютеме таймайын мен,
Юретеми кюн сайын эмилики.
Кечеле кетелле гѣзетде,
Аны ююн кѣрмейме игилики.

Уллу Октябрь революциягъа Къасбот 83 джылы бара тубегенди. Алай а, кѣлю-джюреги джарыкъ болуб, джангы джашау-гъа джангы, джарыкъ джырла этиб тебегенди. „Джаш болдум“ деген назмусун Къасбот 1932 джыл этгенди, ол заманда уа Къасботха 98 джыл болгъанды. Назмуда Къасбот эм алгъа эски заманны мутхуз кюнлеринде кеси эмда халкъ сынагъан кыйынлыкъланы юсюнден айтады.

Къара кюнлесе кечем — тубан, кюнум — чарс,
Кѣб замананы болуб турдула кѣзлерим тас.
Байланы, бийлени кѣолунда,
Патчахлыкъ пластны зорууда
Ненча джылланы кѣб артыкълыкъла сынаб,
Сан кыйыншымы табмай, хар кюнде джылаб,
Бу артыкълыкълда мен кыйыншыны
Кѣб кюнлерим кетедиле.

Эски законну ол къан ичген къуртла бла тенглеши-диреди: ол „къара, кир закон кѣб джарлыны тас этгенди.“ Назмуну тюз джартысында джангы джашау насыб келтиргенини юсюнден, партияны кюнюден таулагъа джарыкъ кюн тийиб, халкъгъа насыб келгенини юсюнден айтылады. Къасбот кесини джашаууна къууаныб кыалмайды, халкъгъа, бютеу кыралгъа насыб берген джашау келгенине къууанады. Ары дери джылларын Къасбот джашагъаннга санамайды, ол себеден назмуда былай айтады:

Мен онбеш джыл тергѣб турама
Совет власта атыма.
Уруш болгъанлай мен да чыгъарыкъма,
Бир джау келалмаз кыатыма.

Къасботну эм белгили чыгъармасы аны „Ленин“ деген назмусуду. Ленинни юсюнден, Ленин кыурагъан партияны юсюнден Къасбот талай назмуда айта-

ды. Сёз ючюн: „Джаш болдум“ деген назмусунда эски джашаугъа эмда Ленини башчылыгы бла кѳуралгъан джангы джашаугъа кѳалай кѳарагъанын ачыкъ суратлайды:

Эски закон — кѳара, кѳр закон,
Кѳб джарлыны тас этди.
Ленини джарыкъ ёмюрю
Мени джангыдан туугъан джаш этди.

„Сабийлеге“ деген назмуда да Кѳасбот насыб джашауда бютеу сабийле окѳугъанлары кесини энчи кѳууанчына санайды.

„Ленинге“ деген назмуда айтылгъан затла бютеу халкъны джюрегинде болгъан сёзледиле. Биринчи кере бу назму орус тилде 1939 джыл Ставропольда джыйымдыкъ китабда чыкѳгъанды. Назму ат аталмай басмаланнганды. Кѳасботну тукѳумуну тюбюнде „Кѳарачайны 105-джыллыкѳ поэти“ деб джазылгъанды. Кѳечюрген поэт Василий Торопецкийди. Торопецкий талай джылны Кѳарачайда джашагъанды, кѳарачай тилни ангылагъанды.

1940 джыл Эфенди Каниев джарашдырыб, Пятигорскеде кѳарачай поэтлени „Стихи и песни“ деген джыйым китабы чыкѳгъанды. Аланы ичинде Кѳасботну назмулары да бардыла. Биринчиге Ленинге аталгъан назмусу бериледи. Назмулагъа „Бессмертие“ деб аталгъанды. Кѳарачай тилде бу назму биринчи кере 1941 джыл „Кѳызыл Кѳарачай“ газетни 17 январда чыкѳгъан номеринде басмаланнганды. Кѳасбот Ленинге назму этген заманда, анга 105 джыл болгъанды.

Ана тилде Кѳасботну назмулары 1940 джыл „Кѳарачай поэтлени альманахында“ басмаланнгандыла. Аны кесини энчи китабы 1964 джыл чыкѳгъанды. Ал сёзю Кѳасботну таныгъан, билген, джырларына тынгылагъан Акѳбайланы Магомед джазгъанды. Китабда ана тилде 16 чыгъарма берилгенди, орус тилде да 8 чыгъарма. Орусча басмаланнган „Песня о Красной Армии“, „Моя родина“, „Песня о Чкаловеджигите“, „Колхозная жизнь“, „Микоян-Шахар“ ана тилде берилмегендиле: ана тилде алкъын табылмагъандыла.

Китабы аягъында ставропольчу критикни Ефим Тимофеевич Кабаченкону (ёлгенди) Кѳасботну юсюнден орус тилде статьясы басмаланнганды.

Къысхача айтыргъа, 1939 джылгъа дери Къасботну чыгъармачылыкъ ишине алай уллу эс бёлюнмегенди.

20—30 джыллада Къасботну джырларын джазыб тебреселе, аны бир къауум джырлары башсыз болуб къаллыкъ тюл эдиле. 1939 джыл аны областны олимпиадасына чакътырыб джырлатхандыла, газетни редакциясына чакътырыб, 22 февралда сёлешдирген, джырлатхан аа этгендиле. („Айджаякъны“ джырлатхандыла.)

1940 джыл 24 декабрда Къасбот Къартджуртда ёлгенди, алай а аны Учкуланда асырагъандыла.

ЛИТЕРАТУРА

Къарачай эмда орус тилде

Къочхарланы Къасбот. Сайламалары. Черкесск, 1964.

Къарачай тилде джыйым китабла

1. Къарачай поэтлени альманахы. Микоян-Шахар 1940.

2. Джюрек джырлайды. Черкесск, 1957.

3. Къарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь, 1965.

Орус тилде джыйым китабла

1. Литературный сборник. Стихи и рассказы. Ворошиловск, 1939.

2. Стихи и песни. Пятигорск, 1940.

3. Дружба. Черкесск, 1957.

Къарачай тилде

Багъыр улу Къасботну юсюнден

Къочхарланы Къасбот. Сайламалары. Черкесск, 1960. Акъбайланы Магомет джазгъан „Ал сез.“

Багъыр улу Къасботну юсюнден орус тилде

1. Къочхарланы Къасбот. Сайламалары. Черкесск, 1960. Ефим Кабаченко джазгъан статья „Касбот Кочкаров—народный поэт Карачая.“

2. Л. П. Егорова. Дороги дружбы: Черкесск, 1969.

49—51 бетле. 5 бетде Къасботну 1939 джылда тюшген сураты да барды.

Биринчи дерс

Дерсни темасы: Къочхарланы Къасбот. „Сабийлеге“, „Мюрзеу джыйыу“.

Дерсни мураты: Совет къралда тенглик джашау болгъанын джашаудан юлгюле бла Конституцияны тамалында ачыкълау, урунуугъа сый берну.

Дерсде окъуу керекле: Къочхарланы Къасботну сураты, альбом „Джерде тынчлыкъ, рахатлыкъ ючюн“, карточкала.

Дерсни барыуу—ушакъ, соруу халда.

1. Устазы ушагъы:

1. Авторну юсюнден.

2. „Джерде тынчлыкъ, рахатлыкъ ючюн“ деген альбомгъа таяна, ушакъ (Л. И. Брежневни чыгъармаларындан юлгюле келтире).

а) Джангы джашауда мюрзеуно эркин болгъанын, совет адамлары къаджыкъмай, учунуб, талпыб ишлегенлерини юсюнден.

б) Бизни къралда хар сабийге окъургъа, насыблы болургъа толу мадар табылгъаны, ол мадарланы В. И. Ленин бла ол къурагъан партия бергенлерини, Конституцияны джорукъларыны юсюнден талай зат кѣргюзтюрге борчлуду устаз. Сѣз ючюн: Конституцияны „СССР-ни граждандарыны баш праволары, эрлинликлери эмда борчлары“ деген 7 башында айтылгъан джорукъланы юсюнден сабийлеге анкетала толтуртургъа, назму окъургъа, кѣргюзтюрге боллукъду.

3. Къочхарланы Къасботну „Сабийлеге“ деген назмусун устаз кесгин окъуйду, сѣзлюк иш бардыра.

4. Сабийлеге энчи окъутады (ичлеринден).

Устаз: Ким айтыр, бу назмуда автор не затланы ачыкълайды?

Сохта. Школгъа барыб, билим, акъыл алыргъа керек болгъанын. Бу эркинлик бизге В. И. Ленин къурагъан Коммунист партияны ючюнден табылгъанын, урунган халкъны ичинден кѣб уста, алим чыкъгъанын ачыкълайды.

Устаз. Къаллай джырла, назмула, нарт, сѣзле, халпарла билесиз окъууну, билимни юсюнден?

Сохта. Биджиланы Асхатны „Ана тил“, Сюйюнчланы Азаматны „Ана тилим“ назмулары, „Илму—джа-шауну джолу“, „Билим насыб берир, билим джолну керир“ деген нарт сёзле, д. а. к.

(Устаз нарт сёзлени мағъаналарын ачыкълайды, кеси да талай юлгю келтире, назмугъа кёчеди.)

Устаз. 1) Назмуда окъууну, сабийлени шохлукъларыны юсюнден айтылгъан кесеклени ким табар?

2) Бизни элде баш окъууу болгъан кимлени билесиз?

(Бу соруулагъа сабийле толу джууаб берирге бол-лукъдула. Ана тилни кабинетинде „Бизни элибиз“ деб альбом болургъа керекди. Абадан классланы сохтала-ры, орта школну, техникумну, институтну, аспиранту-раны бошаб, ишлеб тургъан элчилени учётха алыб, альбомгъа джазыб турадыла.)

II. Назмуну сабийлеге кесгин окъутуу. Кесини сёз-лери бла назмуну хапарын айтдыруу.

III. Юйге иш.

1. Назмуну азбар этерге.

2. Къочхарланы Къасботну юсюнден къартладан ха-пар джыяргъа.

IV. Текст бла ишлеу.

1-чи къауум

Кесгин окъуб, назмуну азбар этеди.

2-чи къауум

Хар кесегине ат атаб, анга шагъатлыкъ этген нарт сёзле келтиредиле (юлгюле).

3-чю къауум

„Бизни школ“, „Ётмекни сыйы“ деген темаланы бирине хапарчыкъ къурайды.

V. Этилген ишлеге багъа бериу, оюм этиу.

Къоркъмазланы Кёккёз

(1904)

Бешинчи классда Къоркъмазланы Кёккёзню „Гор-да бычакъ“ деген романындан кесегин окъургъа про-грамма бла эки сагъат берилгенди. Бешинчи классха „Методика болушлукъда“ аны биографиясы бла чыгъ-армачылакъ джолундан джазылгъанды. Алтынчы клас-сда Къоркъмаз улууну „Горда бычакъ“ деген романын-

дан кесегин окъургъа бир сагъат берилгенди. Бу китабда авторну биографиясы бла чыгъармачылыкъ джолун джангыдан къайтара, аны эм артда чыккыган „Хорланган аджал“ деген романындан хапар айтыргъа тыйыншлы кѳргенбиз.

Къоркъмазланы Кѳккѳз кеси билген, кѳрген, сынагъан, эшитген затларыны юсюнден джазады. Граждан къазауатны заманын, колхозла къуралыб тебрегенлерин, тау элдеде школла ачылыб къызчыкъла, джашчыкъла да окъуб башлагъанларыны Кѳккѳз кеси билген бла къалмай, ол иштеге кеси да къатыша келгенди.

„Хорланган аджал“ деген китабда автор кеси кѳрген, билген затларындан оюм этиб джазады. Романда Уллу Ата джурт къазауатны заманындан 50-чи джылладан хапар айтылады. Романда айтылгъан хапар барысы бир юйдегини тѳгерегинде барады, алай а ол юйдегини юсю бла бютеу элни, халкъны джашауу кѳрюнеди.

Дерс бернуде урунуу, совет патриотлукъ, халкъланы къарнаш шохлукълары, адеб, намыс, аруу халы биринчи орунну аладыла. Ол себебден биз Къоркъмазулуну джангы китабы бла шагърей болургъа керекбиз.

Уллу Ата джурт къазауатны заманында Кюнкъызыны джангыз джашы Хызыр къошдан тюшюб, аскерге кетеригин айтады. Хызырны юй бийчеси Болду, джашчыгъы Малик.

Хызыр аскерге кетгинчи, Болду юй джумушдан башха иштеге къошулмайды, энди уа ол, кесини къатдырыб, бригадирлик этеди. Малик а гитчелигинден огъуна къарт апасы Кюнкъыз блады.

Бир кере письмо Хызырны кесинден келеди. экинчи кере уа аны командири Иванов Днепр суудан ѳтген заманда Хызырны уллу джигитлик этиб ѳлгенин джазады.

«Аллай джигит уланын ѳсдюргенинге аскерин атындан бюсюреу этеме. Батыр ѳлмейди, джашайды, джашарыкъды. Джашынгы адамлыгъы ючюн артыкъ да бек сюе эдик. Эсен болсам, къазауат бошалгъанлай, кесим барыб хапын айтырма.» — деб Иванов письмо сун алай бошайды.

Малик онунчу классны алтын медал бла бошайды, талай джаш бла бирге Минги Тауну башына чыгъады. Бютеу онунчу классны башагъан джашла бла къызла, элде къалыргъа оюулашыб, бирер иште джарашадыла. Маликин, школда усталыкъ алгъаны себебли, тракторда ишлерге тыйыншлы кѳредиле. Алай а партбюрода

къараб, Маликин кийим тикген комбинатха тамадагъа теджейдиле. Хызыр аскерге кетгичи атын айтдырыб, ишлеб тургъанды. Меннге бу сыйны атам ючюн бере болурламы, деб Малик сагъышланады. Маликин сюйген кызы Роза сют фермагъа тамадалыкъ этеди.

Малик, анасы бла кетиб къалмай, къарт анасы бла къалгъанын тюзге сапайды, иште не къадар бет жарыкълы болсам, деб кюрешеди, алай а аны джюрегин джарсытыр зат чыгъады: анасы Болду Осман деб биреуге эрге чыкыгъанын эшитеди.

Кёб турмай Маликин аскерге барыр заманы джетеди. Аны ашырыргъа Болду да, Осман да келедиле. Кюнкъыз Османын келгенине къыйналады. Кёб турмай Кюнкъызланы алларына бир машина келиб, ичинден эки таягъы бла да кючден джюрюген бир адам тюшеди. Ол къазауатда инвалид болгъаны ангылашынады, алай а аны ким болгъанын алайгъа джыйылгъанла ангылаялмайдыла. Къонакыны сыйын кёредиле, къолуна алгъыш аякъ бередиле. Ол алгъыш этерге Маликин военкоматха кетер заманы джетеди. Къонакъ Маликин кеси келген машинагъа миндиреди.

Хар ким кетгенден сора Кюнкъыз, «Ол къонакъ ким болур эди эке, ауазы Хызырны ауазына ушай эди», деб къайгылы болады. Экинчи кюн къонакъ, къайтыб келиб, хапарын айтады. Ол Хызырны кеси болгъанды. Къазауатны заманында аны оюлгъан окопадан алгъындыла, несин да билмей, талай заманы тургъанды, саплары ишлемегендиле, эсин джыялмагъанды, ары дери джашауун, ким болгъанын, къайдан келгенин, джууукъну-тегнни унутханды, джашында документи болмагъанды. Талай джылдан бир кесек эс джыйгъанды, ким болгъанын, къайдан келгенин эсине тюшгендиле. Сора ол юйюне келирге излегенди. Келсе да, аны киши тапымагъанды, джашы уа ол кюн аскерге кетерге хазырлана тургъанды. Роман Хызырны ма бу хапары бла бошалады.

Автор романда нарт сёзлени тыйыншылы джерлеринде толу хайырландырады. Сёз ючюн, «Кийик—къаны тёгюлор джерге», «Ачы кызыл терк онгар», «Кёл кызыбай да, къол батыр», «Суугъа тюшген таш къармар», д. а. к.

ЛИТЕРАТУРА

Кёккёзю ана тилде китаблары

1. Адам хорлайды. Черкесск, 1959.

2. Горда бычакъ. (Биринчи китабы). Черкесск, 1970.
3. Горда бычакъ. (Экинчи китабы). Черкесск, 1974.
4. Хорланган аджал. Черкесск, 1979.

Джыйымдыкъ китабла

1. Шохлукъ. Черкесск, 1962.
2. Танг джарыкъ. Черкесск, 1977.

Экинчи дерс

Дерсни темасы: Къоркъмазланы Кёккёз.
«Горда бычакъ» (кесеги). «Къош нёгерликде».

Дерсин мураты: Тау элдеде класс айрылыкъны, эркинлик ючюн кюрешин ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: иллюстрацияла «Алгын бла энди», грампластинка «Эски халкъ джырла», авторну сураты.

Дерсин барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Устазны ушагъы.

1. Юйге не берилген эди, ким айтыр?

2. Юйге берилген дерсден сорлугъу болгъан бармысыз?

Сохта. Юйге Къочхарланы Къасботну «Сабийлеге» деген назмусун азбар этерге, Къасботну юсюнден къартладан хапар джыяргъа берген эдигиз.

«Устаз. 1) «Сабийлеге» деген назмуу ким айтыр азбар? 2) Къочхарланы Къасботну юсюнден къаллай джангъылыкъ эшитгенсиз? 3) Сабийлеге аталыб къаллай нарт сёзле, назмула, джырла билесиз? 4) Мюрзеуно юсюнден къаллай нарт сёзле, назмула билесиз? 5) Урунганла уллу джетиншимлеге кимни кючюнден джетгендиле? 6) «Ётмекши сыйы» деген хапарчыкыны ким окъур? 7) Бизни элде, районда мюрзёу джыйыуда алчылыкъ этген кимлени билесиз? Малны, мюрзеуно кёб этер ючюн къалай ишлерге керекди?

(Устаз, ашыкъмай, сабийледен толу джууаб излерге борчлуду, сабийле джетиндиралмагъан джерлерини кесин джетиндире).

II Джангы дерс.

1. Джазыучуну юсюнден устазны ушагъы, портретни да кёргозте.

Бюгюн Къоркъмазланы Кёккёзю «Горда бычакъ» романындан «Къош нёгерликде» деген кесегини окъурукъбуз. Романда Къоркъмазланы Кёккёз тау элдеде

класс айрылыкны, эркинлик юкюн кюрешни ачыклайды. «Къош пёгерликде» деген юзюкню устаз кесгин окъуйду, сёзлюкни бардырады: *ат илчи, союм, сынгсыды, аргъыш, джебегине ёте, унугъуб, хончалары, мышау, кемли, артмакъ, лахор.*

Андан сора устаз классха соруула бередн: 1) Кимде джалда турады Темирджан? 2) Темирджанны къошда джашауу, халы къалайды? 3) Аслакир бла Темирджан не халда тюбешедиле? 4) Аслакирни джюреги нек къыйналады? 5) Темирджанны юсю, башы къалайды? 6) Аслакир бла Смайыл нени юсюнден даулашдыла? 7) Ортада класс айрылыкъ къалай кёрюнеди? 8) Къундуз Темирджанын песиине къууады, песиине къыйналады? Къундуз бла Аслакирни ушагъын ким айтыр? (Соруулары бу халда салыргъа боллукъду.)

2. Смайыл бла Аслакирни ушакъларын табыб, бетледе кесгин окъутуу.

III Юйгеиш. 1) Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа.

2) Темирджанын сыфатын джазыб келирге.

IV Текст блаишлеу.

Иллюстрациягъа таяна, устазны ушагъы.

1-чи къауум — сюйген джерине ат атаб, хапарын айтыргъа.

2-чи къауум текстде тенгleshдирулени, метафораланы табады.

3-ю къауум «Смайлын сыфаты» — сочинение джазады.

СОЧИНЕНИЕНИ ПЛАНЫ

а) Смайлын тюрсюню;

б) Смайлын кызгъанчлыгъы;

а) Смайлын тюрсюню;

г) Малчылары бла кесини ортасы;

д) Бизни къралда ишчилени сыйлары

V. Эттилген ишлеге багъа берну, оюм этиу.

Къобанланы Дагир

(1918)

Къобан улушу биринчи романы — «Таулада тау-уш» — Аппаланы Хасанын «Къара кюбюр» романыны аягъыча джазылгъанды. Роман революция хорлаб, таулула джангы джарыкъ джашаугъа чыкъгъанларын кёргозтген бла бошалады.

Дагирни юч китаблы «Эки заман» деген романы Уллу Ата джурт къазауатха аталгъанды. Романын баш

герою Батырулу Назирди; аны юсю бла автор джашау-ну кёб тюрлю джанын, уллу къралыбызны кёб тюрлю миллетлерини бир иннетде джашагъанларын, джауну уругъа бирден кюбханларын кёргюзтеди. Ол насыб-лыды: таулу джаш аскер училищеде окъуйду, ёмюрде атларын айтыб эшитмеген джашла бюгюн аны татлы теиглерни болгъандыла, аскер къуллугъу тыйыншлы баргъаны ючюн, командирле арну кёредиле, кеси да кёб турмай лейтенант чын аллыкъды, джадан сюйген Бёла бла джазыуу бир болгъанды. Аны джюреги къууанчдан толуду, учунбду. Алай а ол кюле узакъ бармайдыла, немец фашистле къралыбызны тынчлыгъын бузадыла, кирген джерлерине кыйынлыкъ, ёлом келтиредиле.

Къазауатны башлангычыны юсюнден джазгъан бѣлюмге Дагир «Ертен» деб бош атамагъанды. Назир ол ёртеини ичиндеди. Къазауатны ал кюнлеринде болумну Дагир былай суратлайды: «Назир полкуна къайтыб, уруш этиб тургъанлы эки ай болду. Аны къызылы бла агъы тѣгюлюб туруучу бет тюрсюню кюнде кюйюб, кюл бет алгъанды. Садакъ джаялача эки джанына керилиб туруучу къашларыны ортасына эки сызчыкъ тюшгенди. Башында пилоткасындан башлаб, юсюнде кийимне, таб чурукъларына дери онгуб, сары бет алгъандыла. Аны хаман ышарыргъа хазыр болуб туруучу эринлери бир-бирине къаты къасылгъандыла...»

Автор урушну заманында, къара кюнлени башлары бла атлаб кетерге излемейди, немец фашистлени кьолларына тюшген аскерчилени, башха совет адамланы лагерледе чекген кыйышлыкъларын кӛргюзтеди. Немец фашистлени 1942 джыл Кавказда этген джаныуарлыкъ иштерини юсюнден да айтылады романда.

Автор романда кыйыпчылыкны суратлагандан да бек совет адамланы ол кыйыпчылыкны келтюрелгенлерин, дагыда джаугъа бой бермей, джерибизни тазалар ююн джан аямай кюрешгенлерин суратлайды.

Къб совет аскерчи бла бирге Назир да немецлени концлагерлерин сынайды, алай а совет аскерчиле, ачдан, окъдан ёлюб баргъанлай да, кёлсюзлюк этмейдиле, концлагерледен къачалгъанла, партизан отряд къураб, теңглерин лагерледен къутхарадыла.

Хорламгъа джол тынч болмагъаны кимге да белгилди, алай а кыйынлыкъ совет аскерчилени буюкъ-

дурмагъанды, чыныкъдыргъан этгенди, хорлам кюннге биз аны бла джетгенбиз.

Романда суратлау джорукъла бла автор таб хайырлана биледи. Сёз къазауатны юсюнден барса да, автор кёб затны къарачайлыланы джашауларында тубей келген затла бла тенгледиреди. Сёз ючюн, «Джегилмеген ёгюз арбалагъа бирер нарат бурусну джюклегенча, боюнларын узатыб, сабыр сюелиб тургъан тобла олсагъат ачы кёк кюкюреген таууш этиб, от чючкюрюб башладыла». «Къауданнга тюшген ёртен джукъланыб, анда-мында кюйюб бошамагъан сыгын тютюллегенча, джер-джерде цыбыргъалары, мангылайлары тешилген фашист танкаланы ичлеринден къара тютюн къотарылыб башлады».

«Эки заман» деб романига тюз аталгъанды. Эки заман — ала къралыбызны рахатлыкъ джыллары бла къазауат джылларыдыла.

ЛИТЕРАТУРА

Дагирни ана тилде китаблары

1. Таулада таууш. Черкесск, 1959.
2. Эки заман. (Биринчи китаб). Черкесск, 1965.
3. Эки заман. (Экинчи китаб). Черкесск, 1966.
4. Эки заман. (Ючюнчю китаб). Черкесск, 1968.

Орус тилде

1. Голос в горах. Ставрополь, 1971.
2. Голос в горах. (Экинчи чыкъгъаны). Черкесск, 1978.

Джыйымдыкъ китаблада

1. Таза джюрекден. Фрунзе, 1957.
2. Джюрек джырлайды. Черкесск, 1957.
3. Шохлукъ. Черкесск, 1962.

Орус тилде джыйымдыкъ китабла

1. Наша юность. Черкесск, 1961.
2. Зори Кубани. Черкесск, 1961.

Дагирни творчествосуну юсюнден

1. А. И. Караева. Очерки истории карачаевской литературы. Москва, 1966.
2. А. И. Караева. О военной прозе в современной карачаевской литературе. Черкесск, 1971.
3. «Ленинни байрагъы» газет. 4/IV—78. Ортабайланы Римманы «Аны джыры — Ата джурт» деген статьясы.

4. Софья Акачиева. Карачаевский роман. Черкесск, 1979.
5. А. И. Караева. Обретение художественности. Москва, 1979.

Тёртюню дерс

Дерсни темасы: Къобаиланы Дагир. «Революция ючюн» («Таулада таууш» романдан.)

Дерсни мураты: Таулада граждaн къазауатны баргъанын, урунган халкыны баш эркинлик ючюн къобханын ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: Иллюстрацияла, авторну сураты.

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Классха соруула:

1. Юйге берилген дерсдеи сорлугъу болгъан бармысыз?

2. «Къош негерликде» деген хапар къайсы романдан алынганды?

3. «Горда бычакъ» деген романы ким джазгъанды, къачан?

4. Романы баш магъанасы неди?

5. Темирджанын джылындагъы сабийле энди не ишлейдиле?

6. Темирджанын джашауу къаллай болумну кергюзтеди, ол джашаугъа сиз къалай къарайсыз? (Устaз бу халда бегитирге боллукъду этген дерсин.)

II. Жангы дерс.

1. Сёзлюк иш: **устукку** — кесекчик; **джохар** — къалын бурма; **бёлек** — къауум; **сыфатсыз** — къарамсыз; **келбетли** — къууатлы, чырайлы, ариу; **седиреб** — къачыб, бугъуб, къораб; **селеке** — хыликке, д. а. к.

2. Устaзны ушагъы автор бла романын юсюнден.

а) Бу романы ким джазгъанды?

б) Роман къайсы джыл джазылгъанды?

в) Романы баш магъанасы.

г) Таулада граждaн къазауат къалай баргъанды?

д) Урунган халкъ баш эркинлик ючюн къалай кюрешгенди?

е) Бу джарыкъ, насыблы джашаугъа ким ачханды джол? (Конституцияны статьялары бла байлай, устaз ушакъ бардырады соруу халда).

3. Романдап юзюкню устаз сабийлеге кесгин окъутады.

4. Ангылагъапларыча хапарын айтдырады.

III. Соруула бла иш. (Соруула къангада джазылыбдыла).

1. Романны магъапасы неди?

2. Къарачайда Совет власть ючюн кюреш къалай баргъанды?

3. Граждан къазауатда халкъланы шохлукъларын автор къалай кӛргюзеди?

4. Элде граждан къазауатха къатышхан болуб кимлеин билесиз?

5. Романда асыл геройлагъа кимлеин санайсыз?

6. Осал геройлагъа уа кимлеин санайсыз?

7. Ким берир асыл геройлагъа характеристика?

8. Ким берир осал геройлагъа характеристика?

9. Башха-башха портретлерин ким айтыр?

10. Къарачай-Черкесияда Совет власты салыр ючюн, аны бегитир ючюн кюрешген революционерлеин, аскер башчыланы юсюнден билгенигизни айтыгъыз.

IV. Юйгеиш:

1. Кесгин окъуб хапарын айтыргъа, план салыргъа.

2. Ибрахимин портрети.

V. Эпчиш:

Карточка № 1

1. Характеристика деб неге айтадыла? Юлгю.

2. Романны юзюгюнде баш геройну хали шартлары кӛргюзюлген джерлеин таб.

Карточка № 2

1. «Таулада таууш» деген романны юзюгюнде асыл эмда осал геройланы атларын айт.

2. Портрет бла характеристиканы башхалыгъы. Юлгюле.

Карточка № 3

1. Класда темгигинге характеристика бер.

2. Литературадан тетрадынга джаз.

(Карточкала бла биринчи къауум ишлейди).

Экинчи кызуумга энчи иш бериледи.

1. Окъугъанынга ат ата, план сал.
2. Джаратхан джеринги суратын сал
3. Сюйген, джаратхан эпизодунгу джарашдырыб хапарын айт.

4. Граждан кызауатны, революцияны юсюнден кыаллай джырла, назмула, хапарла, нарт сёзле билесе?

а) Кыаллай кино-фильмле кёргенсе?

б) Школда бу темалагъа аталгъан кыаллай нигирле болгъандыла?

в) Кимлеги юсюнден, кыаллай альбомла этген-сиз? (Классда, школда?)

5. Кимле бла тубешгенсиз, аланы ушакъларын эсге туюшур?

6. Граждан кызауатны геройларыны атын джюрютген отряд бармыды бизде?

(Сабийле кёб хапар айтыргъа боллукъдула, бизни областда да геройла аз тюлдюле. Школлада тубешнуле боладыла, аланы джууукълары-тенглерни сейир затла айтадыла, быллай тубешнулени устаз дерсле бла терек байламлы бардырыргъа керекди).

Бу сорууланы бир-экисине сохта толу джууаб берсе, болады.

VI. Этилген ишге багъа беруу, оюм этну.

ХАРАКТЕРИСТИКА

Характеристика геройну халисини шартларын ачыкълайды. Ата джуртун, халкын, ишин, эркиликни, тюзлюкню сюймеклик, ишленмеклик—ишленмегенлик, акъллылык — акълсызлык, сёзюне кертилик.

Халини шартлары адамны джашауда этген ишинден, атламындан сёзюнден биллинеди. Сёз ючюн, Кыбанланы Дагирни «Таулада таууш» романында Кыбанматны халисини шартларын ачыкълайык. Кыбанмат джарлы джашды, кеси кыйыны бла джашаргъа сюеди. Артыкълыкгъа кечим салмайды, тюзлюкню излейди. (Байдыматха артыкълык этерге тебеген заманда, Кыбанматны тирилиги, ётгюрлюгю, тюз инетлиги, артыкълыкгъа тёзалмагъны, д. а. к.)

Кыбанматны ётгюрлюгю, джигитлиги, адамлыгъы аны ишинден, сёзюнден, хар атламындан белгиллиди. Кыбанмат джанын-кыанын аямай халкы ючюн кюреседи, таулада Совет власть салгъан адамла бла биргелей.

ПОРТРЕТ

Портрет адамны тыш къарамын суратлайды. Адамны болумун, халисин тыш къарамындан таныргъа да боллукъду. (Кёз къарамындан, тюрсююнден, атлагъанындан, кесин тута билгенинден).

Къапанамат узун саплы, акъ бетли, къара къашлы, къара сакъаллы джашды. Тирн-тирн атлагъан, кесгин селешген адамды. Кийимн....

Байрамукъланы Халимат

(1917)

Халиматны «Чолпан», «Джылла бла таула» деген романлары терен магъаналы, мийик суратлау халда джазылгъандыла. «Чолпан» романда 1905—1918 джыллада болгъан затланы юсюнден джазылады. Совет власть ючюн Къарачайда баргъан кюреш суратланады. Байла, адам хакъ бла джашаучула дин башчыла бла бир иннетде кюрешедиле. Алай а тюзлюкню излегенле аладан талай кере кёбдюле, кеслери да, алгъын заманда буюкъмай, тенглик-тюзлюк джашау ючюн кюрешедиле; эски джашауну тамырын юзер ючюн, Россияны халкълары биригирге керек болгъанлары ачыкъланады. аллай биригнуно большевик партия къурайды. Романны аллындан аягына дерн баргъан герой — таулу джаш, партияны болушлугъу бла кенг джашаугъа чыккыган, халкъгъа болушлукъ этиб тургъан Сосланды.

«Джылла бла таула» романны баш герою Асланды. Роман анга он джыл болгъан замандан башланады, Алай а романны магъанасы къуру Асланны джашаууну юсюнде тохтаб къалмайды. Бу китабы окъугъан адам къарачайлыланы Октябрь революциягъа дерн къалай джашау эте келгенлерин, граждан къазаут таулада къалай баргъанын, 20-чы джыллада къарачайлыла джангы джашау къурай башлагъанларын, таулула бютеу совет халкъ бла бир иннетде эркин, насыб джашау ишлегенлерин, къарачай совет интеллигенцияны къалай къуралгъанын кёрлюкдю.

IV классны «Методика болушлугъунда» Байрамукъланы Халиматны биографиясы берилгенди. Алай а андан сора Халиматны романларыны юсюнден Акачыланы Софьяны «Қарачаевский роман» (Черкесск, 1980) деген китабында окъургъа боллукъду.

Халиматны «Тиширыуну хапары» деген китабында сегиз хапар бла эсселе басмалангандыла. Аланы сю-

зерни аллы бла авторну бир энчи ышаныны юсюнден айтыргъа тыйышлыды. Бир затны юсюнден, ол алай болгъанды деб джазыб къоймай, ол зат болгъан заманда адамланы джюректеринде къаллай сагъышла, тюрленнуле болгъанларын къагъытха тюшюре билнудю ол. Адам кесн сёз бла айталмагъан джюрек сагъышланы къагъытха тюшюрмеклик Халиматны творчествосунда энчи ышанды.

«Къара чепкен» деген хапарда эски-чирик, джахил адстле джангы юй болгъанлагъа зарап бергендиле деб, Халимат бизге къуру аллай хапар айтыб къояргъа излемейди. Аллай затланы ол уста суратлайды да, сора окъуучугъа, «ма энди кесигиз оюм этигиз» дегенча кёргюзеди. Хапарны аллын таб башлай билмеклик Халиматны усталыгъыды. «Чепкен къара болмагъан эсе да, ким биледи», деб башлайды хапарны аллын Халимат.

Бу хапарда авторну суратлау усталыгъына шагъатлыкъ этген талай айтым келтирейик. Бара-баргъан заманда адамланы джюреклерине къайгъы саллыкъ чепкенни автор былай суратлайды:

«Асийини инсьмосу» деген хапарда эрге чыкъмагъан тамада эгечлерини юсю бла атлаб кеталмай, Асий сюйгенине баралмай къалгъанды деб къойсакъ, сютбашыны орнуна башы алынган сютию бергенча боллукъду. Асийини эгечи Хабий тамадасы амалтын эрге чыкъмагъанында, бу да ала амалтын чыгъалмады деб, аны айтыб къоймайды. Таза, терен сюймеклик Асийини джюрегине къанат битдиргенин суратлайды. Айтмайды — суратлагъан этеди.

«Къобан суу» деген хапарда ауругъан апасына къараб тургъан къызчыкыны джюрек сагъышлары озгъан къыйын джылланы кёз аллынга кюзгю этиб сюейдиле.

«Гырджын» деген хапарны окъугъунчу, гырджынны юсюнден адам китабха къошарча не джазгъанды деб, ышарыргъа боллукъду. Хапарны ичинде таза шохлукъ, терен сюймеклик, джигер урунуу, ашхы адетле — къысхача айтыргъа джашау кесн кёрюнеди. Композиция джаны бла бу хапар эм таб къуралгъаннга саналыргъа керекди. Къазауатны заманында, къыйынлыкъ джетиб, гырджынны къалай багъалы болгъанын автор къуру эки абзац бла айтады, алай а ала бирер китабда айтыллыкъ чакълы бир магъананы тутадыла.

Къыйынлыкны уллу этиб кѣргюзгенде неда кѣб къыйынлыкъ кѣргенде тюлдю иш, аны суратлай билмекликдеди. Автор былайда не анапы, не къарт анапы сѣлешдирмейди. Къызчыкъгъа джети джыл, анасы ауруб джата, къарт анасына ауруйду демесе да, аны да зауукъ этмегени ангылашынады. Юйде хулгулукъ къалмай этилген гырджынчыкъдан ол къызчыкъ, алагъа да, гитче эгешчинне да бериб, ашагъанларына къараб, кеси къурулай къалыргъа керекди. Ол а тынч бла къыйын тийгенин автор къуру бир айтым бла кѣргюзюб къояды:

«Ол гырджыннга кесим тиймей къалыргъа кесимде къарыу табаргъа керек эдим. Билмейме, ол къарыуу къалай табхан болур эдим».

Марням бла Ахмат бир-биринне джаяу джолчукъда да сѣлешмейдиле, алай а ала тюбешген заманда хар бирини кѣлюне келгенин автор таб кѣргюзе билгени себебли, алайы хапарны эм иги джерлерини биринне саналады. Аланы къуру кѣзлери хапар айтадыла

Ахмат бла Марням теңсеген заманда аланы бирини джюрск сезимини къалай джазылгъанын окъусаг, фахму, усталыкъ деб ма быллай затлары ючюн айта болурла, деб ойлашаса.

Халиматны «Аталаны аналары» деген китабында ал сѣзюп окъуб тебрегенлей огъуна джашаугъа тереп сагъыш этген джазыучуну сезимлерини ангылаб башлайса. Таууланы алгъыншы джашаулары бла эндиги джашауларын кѣзюнге кѣргюзюб тебрейсе, сен да джазыучуну биргесинне джолоучу боласа. Автор гитче халкыны юсюнден джазыб башласа да, джолунг кенг боллугъун сезесе.

Не алапат, не омакъ тохана юй ишлеселе да, аны деменгили этер ючюн, эм алгъа джерини къазыб, анга фундамент саладыла, Хатимат да китабы тауланы юслеринден бурунгу легендала бла башлайды.

Халимат не заманда да таула бла ушакъ этерге излегенлей туралы. Аны алай болгъанына кѣб назмусу шагъатлыкъ этеди. Китабларына «Сюйген тауларым», «Джылла бла таула», «Джырла — дедиле тауларым» деб бонн атамагъанды ол.

Таула анга къуру арнулукъну, айбатлыкыны белгиси тюлдюле, арну, эм назик ауазлары бла айтханча, сен да ол ауазны эшитгенча боласа. Джазгъы тагъ бла, таб-

хан апасы бла ушакъ этгенча, кеси энчи къалыб, джюрек сезимлерине тынгылагъанча, автор таула бла алай сёлемейди.

Сёз Хурзук элни юсюнден башланса да, «Аталарыбызны апасы» деб Халимат Къарачай-Черкес областха, уллу Ата джуртубузгъа айтады. Алай а ол Хурзукдан аламат джер джокъду демейди. Ол Хурзукга таш къапчыкъ, дейди. Тюз айтады. Таш къапчыкъ деб бютеу Къарачайгъа да айтыучан эдиле къартла. Алай а ол ташлы, тар ёзенледе джумушакъ джюрекли, урунуу суйген, джигер, огъурлу адамла джашай келгендиле. Китабда аны юсюнден да айтылады.

Авторну айтыр ханары кёбдю, алай а ол аны, къалай-алай болса да деб, айтыб къояргъа излемейди. Бир джылны ызындан экинчи джыл ашыкъмай, джайы, къачы, къышы, джазы ауушуна келгенча, Халимат да хапарын, не кеси ашыкъмай, не сени ашыкъдырмай, не эрикдирмей, джашауда бола келген затланы унутуб къоярма да, юслери бла атлаб кетмейим дегенча, алай джазады. Аны джазгъанлары уа кёз аллынга сурат болуб сюеледиле.

Халимат, кёб хапар айтыргъа излесе да, кёб сёз айтыргъа излемейди.

Ташны юсюнден адам не джазаргъа боллукъду деб, окъуучуну кёлюне келлиди. Алай а Халимат ташланы юслеринден къалай джазгъанын окъусанг, халкъны джашауунда аланы къаллай бир магъаналары болгъанын ангылайса, ол ташлы джерлени хайырландыра билген адамлагъа бюсюреу этеринг келеди.

Халимат эски джашау бла таулуну эндиги кенг, насыблы джашауун таб суратлай биледи. Сёз ючюн, ташланы юсюнден эртдегилли затланы джаза келиб, бюгюн Хурзукда бла Тебердиде чыкъгъан мермер таш бла суйген ара шахарыбыз Москвада тохана юйле джасалгъанларын айтады.

Эски заманлада джашау аман эди, энди игиди деб, Халимат алай айтыб къоймайды. Арбагъа джегиллиб келген ёгюзлени боюнларында боюнсханы кёрюб, алагъа джаны бек ауруйду, алай а мен ол заманда къайдан биллик эдим ол арбаны юсюне мишиб баргъанын джашауу боюнсха тюбюнде баргъан ёгюзлени джашауларында кыйын болгъанын, дейди.

Динин излеген Меккагъа, тюзлюкню излеген Россиягъа къарагъанларын автор ачыкъ кёргюзтеди. Рос-

снягъа баргъан джолну автор дунияны башында эм иги джолгъа санайды.

Халимат, орус пролетариат бла бирге, революциягъа къошулуб кюрешген таулулагъа ала насыбны къыйын, алай а керт джолун табхандыла, дейди. Россиягъа элтген джол тауланы насыб джоллары болгъанын кѳргюзтеди.

Ол эм баш айтырын алай тюз башлаб къоймайды, эм алгъа, алай кѳб да джазмагъаплай, ол заманы ачыкъ суратлайды. Совет власты ал джылларында джашауну юсюнден бююннгю кѳз бла къараб айтыб къоймайды. Не сабий заманында ол затлагъа къалай къарагъанларын джазады. Ол а бек магъаналыды: Халимат озгъан заманы юсюнден джазгъанны окъугъанча болмай, ол заманы кесин кѳргенча болабыз.

Джангы джашау бла Ленинин аты таулулагъа къалай келгенлерин Халимат къошмай, къоратмай, тюзюча, болумча, окъугъан адам аккыллы болмай ийпанырча джазгъанды.

Халимат, Уллу Ата джурт къазауатда ѳлгенлеге сый бере, аланы атларын, кесини туугъан къарнашларыны атларын айтханча, алай багъалатыб айтады.

«Мени джырым» деген бѳлюмню юсюнден башха сѳзле бла джазмакълыкъ къыйынды. Кавказы арлулгун, ѳмюрлюкге унутмай, эсде тутар ючюн, анда бир кере болургъа керекди деб, Лермонтов алай джазгъанды. Халиматны «Мени джырым» дегенин да адам окъуб, кесини энчи сезимлери бла кеси сагъын этерге керекди. Сѳзле бла болмай, джюрек сезимге бла ангыларгъа деб джазылгъанды ол.

Автор джангыз бир тиширыу да мыдах болмазын излеиди, тиширыу мыдах болмагъан юйде, тиширыу мыдах болмагъан къралда насыб не заманда да болгъаплай турлукъду. Халимат сѳзю таулу юйдегиден, тийреден, тау элден башласа да, артдан ол бютеу къралгъа, дуниягъа джетеди: бусагъатда джангыз бир адамны къалгъан адамладан башха энчи джашауу болургъа боллукъ тюлдю, хар халкъны джашауу бютеу совет халкъланы джашаулары бла ѳмюрлеге байламлыды. Бизин суйген уллу къралыбыз джер джюзюнде джангыз тюлдю, нѳгерсиз тюрдю, бизин суйгенге аз тюлдю, бизин къралгъа сукъланганла аз тюлдюле, бизин джолубузну барыргъа излегенге аз тюлдюле. Ки-

табын окъугъан заманында ма бу затла эсинген кетмейдиле.

Китабын хар бир бѣлюмю энчи хапарды, алай а ала барысы бир-бири бла кысха байланыбдыла. Не джаны бла да китаб бир затха кѣуллукъ этеди: халкыны сюе билирге, халал, джигер урунурга, къралыбызны багъалатырга, адамлагъа игилек этерге. Ата джуртну тыйышлы адамлары болурга, Коммунист партияны джолунда да тюз атларга.

Китаб джумушакъ, джюрек кылларынга таб джарашхан тил бла джазылгъанды, алай а ол джизги татлы тюлдю, мияла сауутну кѣолумдан ийиб, сындырыб кѣярма да дегенча джазылгъанды.

Китаб адамланы сюерге, адамлыкъны сюерге, джашауда тюзлюкню, ашхылыкъны сыйларга, аманлыкъ болмаз ючюн кюреширге юретеди. Бизни аталарыбызны анасы алгъын Къарачай болгъаны, энди уа бютеу Совет кърал болгъаны, хар таулу да бютеу Совет къралны туугъан джерича багъалатханы китабда толу ачыкъланыды.

Анагъа сюймеклик ёмюрде да ёлмейди, бизни Ата джуртубуз да ёмюрлени чакъгъанлай, джашнагъанлай барлыкъды.

Къайсы ёмюрде джашагъан поэт да кесини чыгъармаларында табигъатны суратламай кѣймагъанды. Аны алай нек болгъаны белгилди. Адам улуну джашауу табигъат бла кысха байланыбды, адамны кѣууанчы, бушууу, артыкъсыз да аны джюрек сагъышлары табигъатны юсю бла кѣб бериледи. Кысхача айтырга, табигъатсыз джашау джокъду, ол себебден джазыучуну чыгъармачылыкъ иши да табигъатсыз суратлау литературада кесине тыйышлы орун алаллыкъ тюлдю.

Табигъатны джашауда орун толу кѣргюзтюр ючюн, джашауну терек ангыларга керекди, табигъатны да алай сюерге, ангыларга керекди. Табигъатны алимден эсе поэт джуукъ ангылайды деб айтыу барды. Алай а поэт кѣуру «сюеме» деген сѣзню айтыб тургъандан сора, табигъатны суратлаймай эсе, не да джашау бла терек байламлы эталмай эсе, аллай поэтни не фахмусу джетмейди, не да табигъатха сюймеклиги джетмейди.

Байрамукъланы Халиматны чыгъармаларында табигъат кесине тыйышлы орун алгъанды.

Ол табигъатны кенген кѣраб суратлаб кѣймайды, ол табигъат бла джашауну бир-биринден айырмайды.

«Джамчы» назмуда поэтесса къара джамчылы, акъ башлыкълы таулу улан, хора ат, тау джолла бир-бирине бир алакат джарашадыла демейди, аланы алай болгъанларын суратлаб кѣргюзтеди.

Джашны, къызыны бир-бирине сюймекликлерин да ол табигъатны юсю бла айтады. Таулу джаш сеннге «сюеме» деб айтмагъанлыкъгъа, аны сюймеклигин билир ючюн, кѣзлеринне къара, дейди.

Таулада, тюзледе болса да нарат терекни багъалатмагъан, аны арну кѣрмеген ким барды дейсе, алай а поэтесса «мен субай наратны бек сюеме» демейди, таулуланы насыблы джашауларында нарат терекни орнун суратлайды, эм ахырында уа нарат столну къарнашлыкъгъа, миллетлени шохлукъларына къуллукъ этдиреди.

Поэтесса чегетни бек сюеме деб джукъ айтмайды, алай а къазауатны заманында чегетге джетген кыйынлыкъны суратлагъаны халкъгъа джетген кыйынлыкъгъа джюреги джарсыгъандады. Ол, уруш тюздеча, чегетде терен сагъышланыб, акъырын барады: окъла элек этген эмен терек, къайын терекни субай санындан бюгюн да чыкъмай тургъан окъ, бомба тийиб тамыры бла къобхан нарат терек а юсюнде чыпчыкъ уяны чачмагъанлай сакълайды, суу джанында да къазауатны кыйын джылыларында аугъан тал терек.

Урушну кыйынлыкъгъа джетген чегетни суратланганы аскерчиле къырылгъан уруш тюзню суратланганына ушайды.

Халимат, табигъатны тюз суратлагъан бла къалмай, адам бла табигъатны орталарына чек салмагъанын айтады. Мен тенгиз-теркме, аны чегин киши билаллыкъ тюлдю; мен илячинме, аны уа ызындан ким джегаллыкъды; мен джолма, джолну учу-къыйыры джокъду; мен джелме, джелни уа ууучха ким джыяллыкъды... дейди ол «Дун-дуньяда мен бир дуньяма» деген назмуда.

Поэтесса юйню тѣрт мюйюшюне къараб тургъанлай да, аны джюреги табигъатны тюз ортасындады, тенгиз чайкъалыб, этегине джете тургъанча, Минги Тауну бузлары да кѣз аллында джылтырагъанча кѣрюнедиле.

Поэтесса шахардан эсе элде джашаргъа нек разы болгъанын айтханында аны табигъатха къалай къаратгъанын кѣребиз. Элде чегетни чайкъалгъаны кѣрюнюкдю, шууулдагъаны эшитилликди; тау ёзенледе чалкъы ызлада, эртденги суукъ чыкъда айланьргъа аны джю-

реги тартады, бир ташдан бирине атлай, тау сууланы кёчюулеринден ёте, «кирмеген джерн кьалмай таулада, кьаялагъа ёрлей, тикден тёнгерей, джашаргъа сюемен табигъатда», дейди ол.

Байрамукъланы Халиматны «Эртден» («Сонетленн чалышыуу») деген чыгъармасында табигъатны джашау бла кьалай байламлы болуб кёрюннгенин айтмакълыкъ кыйынды: ол чыгъарма кесн эртденинде кюн чууакъ кёкде таякъларын бютеу дуннягъа чомарт тёгюб келген заманда джашау бла табигъатдан бирге согъулгъан ала кыйюзге ушайды.

Поэтесса тауланы аллында кеснин борчлу болгъанын унутмайды. Москвадан тау тёппеге, гелеу сыртлагъа, улоу джоллагъа дерн салам алыб келгенине кьууанады. Тау аязла кьакъмай, аланы гара сууларын ичмей, кёксюл чегетин кёксюл хауасын солумай турмакълыкъ кыйынды, ала адамгъа кьуру ариулыкъгъа деб берилмегендиле, поэтессаны кьолуна кьалам алдыргъан да аладыла, алай а ала халкыны, джашауну сюерге да чакъырадыла, юретедиле.

Бютеу сейирлик табигъат бизни бюгюнню пасыб джашауубузну ашхы шартыча кёрюнеди. Ма ол себебден поэтесса, «Кесими поэмам» деген чыгъармасында окъуучугъа назмуларымдан туугъан джерини джашыл хауасы урмаса, назму тизгилени кыйырларында Къобанны шоркъасы кёмюгюн чача бармаса, аланы ичлеринде Минги Тау агъармай эсе, сора сен ол назмуланы окъума, дейди.

Халиматны табигъатха кьалай кьарагъаны, табигъат бла джашауну кьалай байламлы этгени аны «Джырла!» дедиле тауларым» деген назмусунда толу кёрюнеди. Таула анга «джырла» дегенлеринде, эм алгъа ол кеснин юсюнден джырлайды, алай а таула анга эжну этмейдиле; таула анга экинчи кере да «джырла» дедиле, ол да тауланы кеслерин махтаб джырлайды; алай а аны джыры дагъыда эжнусюз кьалады; таула ючюнчю кере да анга «джырла» дейдиле, сора ол таулада джашагъан джигит таулуну юсюден джырлаб тебрейди, таула да олсагъатлай, кьууанч бет алыб, анга бирден эжну этиб башлайдыла.

ЛИТЕРАТУРА

Ана тилде

1. Эки джюрек. Микоян-Шахар, 1939.
2. Сюйген тауларым. Черкесск, 1959.

3. Къарчаны юйдегиси. Черкесск, 1962.
4. Залихат. Черкесск, 1963.
5. Джылла бла таула. Черкесск, 1964.
6. Тиширыуну хапары. Черкесск, 1965.
7. «Джырла!» — дедиле тауларым. Черкесск, 1969.
8. Чолпан. Черкесск, 1970.
9. Хапарла, повесть, тыш къралладан очеркле. Черкесск, 1974.
10. Огъур. Черкесск, 1977.

Орус тилде

1. Люблю я жизнь. Черкесск, 1957.
2. Стихи. Черкесск, 1963.
3. Исповедь. Москва, 1965.
4. Весенний полдень. Ставрополь, 1966.
5. Дым очага. Черкесск, 1968.
6. Рассказ женщины. Ставрополь, 1969.
7. Песня моя. Ставрополь, 1971.
8. Снова в путь. Москва, 1972.
9. Суд аула. Ставрополь, 1973.
10. Утренняя звезда. Москва, 1974.
11. День за днем. Москва, 1975.
12. Всадники. Москва, 1977.
13. Мать отцов. Москва, 1977.

Джыйымдыкъ китабла къарачай тилде

1. Джашауубузну байрагъы. Фрунзе, 1956.
2. Таза джюрекден. Фрунзе, 1957.
3. Джилтинле. Алма-Ата, 1957.
4. Джюрек джырлайды. Черкесск, 1957.
5. Биринчи атламла. Черкесск, 1958.
6. Алчыла. Черкесск, 1961.
7. Къарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь, 1965.

Орус тилде джыйымдыкъ китабла

1. Горный поток. Черкесск, 1958.
2. Зори Кубани. Черкесск, 1961.
4. Слово о братстве. Ставрополь, 1963.
4. Свет дружбы. Черкесск, 1963.

Халиматны творчествосуну юсюнден

1. Кагнева Н. Халимат Байрамукова. Очерк творчества. Черкесск, 1966.
2. Караева А. Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.

3. Михайлов В. Стихи горянки читают за рубежом. Газета «Ставропольская правда», 1960, 22 ноября.
4. Балтин П. И. Лирика советской горянки. Альманах «Ставрополье» № I, 1960.
5. Краткая литературная энциклопедия. Т., I, Москва, 1962.
6. Николаев Р. Сестра наша Халимат. Еженедельник «Литературная Россия», 1963, 15 марта.
7. Леонова О. Отвечая на все и за всё. «Литературная Россия», 1963, 3 октября.
8. Писатели Карачаево-Черкесии. Черкесск, 1963.
9. Кожевников Т. Поэзия большого сердца. Альманах «Ставрополье» № I, 1964.
10. Дымшиц А. Лирика раздумий. Журнал «Знамя», 1964, № 4.
11. Писатели Карачаево-Черкесии. Черкесск, 1965.
12. Дымшиц А. Исповедь благородного сердца. Журнал «Москва», 1966, № 8.
13. Карим М. Восьмой день недели. Журнал «Дружба народов», 1968, № 12.
14. Гамзатов Р. Горянка из нашего аула. В книге Гамзатова «Верность таланту». Москва, 1970.
15. Лагунов А. Исповедь сердца. Альманах «Ставрополье», 1972, № 2.
16. Писатели Ставрополья. Ставрополь, 1974.
17. Альманах «Шуэхлукъ» № I, Нальчик, 1975. Акачыланы Софьяны статьясы.
18. Мийинкге. (Джыйымдыкъ китаб). Черкесск, 1974. Акачыланы Софьяны статьясы.
19. А.И. Караева. Обретение художественности. Москва, 1979.
20. Софья Акачьева. Карачаевский роман. Черкесск, 1979.

Бешинчи дерс

Дерсин темасы: Байрамукъланы Халимат. «Чолпан» романдан «Ленинни келечиси».

Дерсин мураты: Таулуланы революцион ишлеге къошулгъанларын, тау элге Совет власты салынган ачыкълау.

Дерсе окъуу кереле: альбомла — «Сабийле Уллу Октябрьны юсюнден джазадыла», «Сабийле Уллу Ленинни юсюнден джазадыла» (бу альбомла ана тилни кабинетинде болургъа керекдиле); авторну сураты.

Дерсин барыуу: — ушакъ соруу халда.

1. Классха соруула

1. Юй ишден сорлугъу болгъан, ангыламагъаны болгъан бармыды?

2. Таулада граждaн къазауат къалай баргъанды?

3. Урунган халкъ къалай, кимни, нени кючю бла табханды баш эркинлик?

4. «Таулада таууш» деген романда «Революция ючюн» деген юзюкню хапарын айтыгъыз.

5. Ибрагимни характеристикасын ким окъур?

а) Характеристика деб неге айтадыла?

б) Портрет деб неге айтадыла?

в) Портретни характеристикадан башхалыгъы неди?

III. Джангы дерс.

1. Авторну, романны юсюнден устазны ушагъы.

Классда окъулгъан затны хапарын устаз теренирек айтыргъа керекди. Сёз ючюн, бу романны эм сейир, тамаша джерлерин ачыкъларгъа керекди устаз, ол заманда сабийле къуру бу юзюкню окъуб къоярыкъ тюлдюле, романны кесин излеб тебрерикдиле, китабха, суймекликлери терен боллукъду.

2. Устаз «Ленинни келечиси» деген юзюкню окъуйду, сёзлюк иш бардырады. (Сабийлени китаблары ачыкъдыла).

3. Сабийле кесгин окъуйдула ичлеринден, ангылагъанларыча, текстге джууукъ хапарын айтадыла.

III. Джангы дерсин бегитну.

1. Байрамукъланы Халимат «Ленинни келечиси» деген хапарда не заманны ачыкълайды?

1. Байламукъланы Халиматны къаллай китабларын окъугъансыз?

1. Байрамукъланы Халимат «Ленинни келечиси» деген хапарда не заманны ачыкълайды?

3. Сослан Джамаевич кимди?

4. Сослан В. И. Ленинге не оюу бла барады?

5. Сослан В. И. Ленинге тюбеширини аллы бла къалай оюмла этеди? Ол тюбешни Сослан кёзюне къалай кёргюзтеди?

6. 1918 джыл кимге тюбейди Сослан? д. а. к.

IV. Юйге иш: «Ленинни келечиси» деген хапарны кесгин окъуб хапарын айтыргъа (I кесеги).

V. Текст бла ишлеу (тил ёсдюрюу).

1. Окъулгъан кесегине ат атау.
2. Къысхартылыб берилген сёзлени ачыкълау.
3. Текстде диалоглары табыу. (Сёз ючюн, Асланбий бла Магометни).

— А-а-а, Асланбий, — деб къалгъанладан артха къалыб джетген бир джаш келиб Аслан тутду бийни къолун.

— Қыайдан чыкъдың, Магомет?! — деб Асланбий да къууанчлы болуб, кесини тенгин таныды. Бу юйге берилген ишге болушлукъ этерикди.)

4. Бу не кёзююшю кёргюзтеди?

5. Анга шагъатлыкъ этген къаллай нарт сёзле билесиз?

«Совет власть — урунганлагъа къанат».

«Халкъла бары — къарнаш».

«Октябрь тауланы джарытды».

(Нарт сёзлени маъаналарын ачыкълау.)

VI. Толгъан ишлеге багъа берну, оюм этну.

Алтынчы дерс

Дерсени темасы: Байрамукъланы Халимат. «Чолпан» романдан «Орус большевиклени сыфатлары».

Дерсени мураты: Джагъы джашауну биргесине насыбны, эркинликни, шохлукъну къалай келгенини ачыкълау.

Дерседе окъуу керекле: грампластинка «Алгъа», карточкала, иллюстрация.

Дерсени барыуу — ушакъ, кёргюзюу халда.

I. «Чолпан» романдан «Ленинни келечиси» деген кесегини кесгини окъуу. Устаз иги окъугъан сохталагъа окъутады, — къалгъанла тынгылайдыла. Қыангада талай ангылашырмагъан сёз джазылыбды, ол сёзлеге тюбеген заманда, устаз аланы ачыкълайды.)

Устаз.

Бек джаратхан джерини хапарын джарашдырыб ким айтыр?

Сохта. Мен В. И. Ленинге джамагъатны джазгъан письмосун джаратдым. «Бизге эм багъалы джолдаш В. И. Ленин! Қыарачайны кеси къыйыны бла джашагъан халкты Сизге педен да алгъа минг-минг джылла бла джашау излейди. Андан сора, Сиз айтхан джолуу кесине керти джолгъа санай, ол джол бла барыргъа сёз береди, туудугъуна, туугъанына да сени джолунгу ама-

нат этгенлей барлыкъбыз. Сен къурагъан Совет власта не керек эсе, аны джаны-къаны бла этерикди. Бир джаныгъыз бандит къалмай къуругъунчу, тынгы табарыкъ тюлбюз. Бизге кесинге ийнанганча ийнанырынгы сюебиз. Салам бла, сени къарачай къарнашларынг».

Устаз. Кесигизни джашауугъузну юсюнден сиз а къаллай письмо джазарыкъ эдигиз В. И. Ленинге? (Сабийле талай зат айтыргъа боллукъдула.)

II. Соруула бла иш.

1. Сослан къаллай революцион ишле бардыргъанды?

2. Ол В. И. Ленин бла нени юсюнден селешеди, анга Владимир Ильич не юретеди?

3. ВЦИК-ни бегими бла Чрезвычайная коллегия не ючюн къуралды, ол не иш этеди?

4. Сослан Асланбий бла бирге не ишни баджарды?

5. Қъарачай халкъны съездинде нени юсюнден селешинди, анда не оноу этилди?

6. Темботну класс джаула не ючюн ёлтюрдюле?

7. Темботну Сослан Чолпаннга нек ушатады?

(Устаз сабийледен толу джууабла излейди, ала джегитширалмагъан джерлерни джегитшидире, джангы дерсге кечеди.)

Устаз. Шохлукъну юсюнден къаллай нарт сёзле билесиз?

Сохта. «Халкъла бары—къарнаш».

Устаз. Орус халкъны юсюнден къаллай нарт сёзле билесиз?

Сохта. «Джашаугъа кёшюр ишлеген—орус», «Тамада къарнашыбыз—орус халкъ», д. а. к.

Устаз. Сабийле, кёремисиз, Қъарачайны тау эллеринде класс кюреш къалай баргъанды. Ол кюрешни къалай башларгъа, бардырыгъа, таулуланы ишлерине Россияны алчы адамлары эс табдыргъандыла. Бюгюн биз талай адамны сыфатларын ачыкъларыкъбыз, юйде уа, китабха таяна, «Орус большевиклени сыфатлары» деген темагъа сочинение джазарыкъсыз.

III. Устаз ушакъ бардырады:

1. Халкъ джангы джашаугъа къалай чыкъды?

2. Джангы джашауну биргесине насыб, эркинлик, шохлукъ къалай келди?

3. Бюгюнлюк джашау бизни неге чакъырады? (д. а. к.)

IV. Юйге иш.

1. «Орус большевиклени сыфатлары» деген темагъа сочинение джазыб келирге.

2. Ленинге джазылгъан письмону азбар этерге.

V. Эттилген ишлеге багъа берну, оюм алыу.

Устаз. Дерсин аягъында грампластинкада джазылгъан «Алгъа» деген джыргъа тынгылайыкъ.

Ёртенланы Азрет

(1907—1937)

Ёртен улуу чыгъармачылыкъ ишнин юсюнден IV классны «Методика болушлугъунда» берилгенди. Ол себеден былайда аны бир къауум белгили чыгъармасына къараллыкъды.

«Темирчинни тюшю» деген назмуда Азрет ишчи халкъны Октябрь революциягъа дери иджинуую юсюнден джазады. Россияны халкъларыны ол заманда иджинулерни поэт кесини эпчи джарсыууна санайды. Назмуну аягъында халкъланы кюннге чыгъаргъан Ленин болгъанын, Ленинин джолу болгъанын джазады.

«Бюгюн ёлдю» деген назмуну автор Ленинин ёлген кюнине атагъанды. Назмуда Ленинин бютеу дунягъа магъанасыны юсюнден айтылады. «Октябрьны байрамы эди» деген назмуда ишчи халкъгъа, джарлылагъа, джакъсызлагъа эркинлик берген, капиталгъа ёлум деген Октябрьны байрамы болгъанын джазады.

Алай а Азрет халкъгъа заран джукъдуруб тургъанланы билгенди. Ол талай назмусун диннге, адам хакъ ашаучулагъа къаршчы джазгъанды. «Моллалагъа» деген назмуда динни заранын айгъакътайды, моллагъа да къарангылыкъны чакъырма, джутлукъ этме, аллахны аты бла халкъны алдама, дейди.

«Джашау салдым» деген назмуда поэт Россияны бютеу ишчи халкъы джангы джашаугъа чыкъгъаныны юсюнден джазады.

Автор эски заманы юсюнден кёб назмуда джазады. Джангы джашаугъа къууана, ол халкъланы озгъан джыллада иджиллиб, кюн кёрмей, дыгалас бла джашагъанларына къыйналады.

1927 джыл 7 ноябрда, Октябрьни онджыллыкъ кюнюнде Микоян-Шахар (бюгюнню Карачаевск) ачылгъанды. Азрет 1927 джыл 12 октябрда, Микоян-Ша-

харгъа атаб, атына да «Сейир хал» деб, назму джазгъанды. Бу шахарны юсюнден эм биринчи назму джазгъан Ёртенланы Азретди. Ол джыл белгили Украин поэт Иван Кулик Къарачайда болгъанды, «Къарачай» деб поэма джазгъанды. Поэма беш кесекден къуралгъанды, бешинчи кесегинне «Микоян-Шахар» деб аталгъанды.

Поэтин «Ана тилим» деген назмусу ана тилин юсюнден эм алгъа джазылгъан назмуланы биринди. Ана тилинде джазмасы болмагъан халкъны Азрет кюнсюз халкъгъа сарайды.

«Эки гуду» деген назму ишлемей, аманлыкъгъа бел байлаб айланган адамлагъа къаршчы джазылгъанды.

Ёртенланы Азретин «Джырла бла поэмала» деген ючюнчю китабы «Къаламым бла дефтериме» деген назму бла башланады. Назмуда ол джашауну тюз суратларыгъыны юсюнден джазады. Магъанасы бла бу назму «Башладым» деген назмусуна ушайды.

Ёртен улу Азрет талай назмусунда колхоз джашауну махтайды, колхозгъа кириб, алчылыкъны джолун тутаргъа чакъырады. «Колхозгъа!» деген къысха назмуну магъанасы уллуду.

Поэтин творчествосунда биринчи оруну алгъан бютеухалкъ магъанасы, кърал магъанасы болгъан ишледиле. Поэтин джюреги кенгди, къарачайлылагъа да насыб бютеу совет халкъ бла бирге келлигин автор биледи. Ол себебден бютеу къралны юсюнден да кёб джазады.

Къарачай поэзияда сёз чемерликге Азрет бек устасы, ол себебден джаш джазыучула андан кёб затха юренедиле. Къарачай тилде джазылгъан поэмалада эм терен магъаналы чыгъарма «Сафният» деген поэмасыды десек, джангыллыкъ болмазбыз.

Ёртенланы Азрет кесини кёб чыгъармасында динни халкъгъа зараын айгъакълайды. 1920—30 джыллада алкъын диннге ийнанганла, дин башчылагъа кеслерин алдатханла болгъандыла. Ол себебден поэтин диннге къаршчы назмулары адамланы ангыларын ёсдюрюрге уллу болушлукъ этгендиле.

ЛИТЕРАТУРА

1. Джангы джырла. Ростов-Дон, 1927.
2. Эркинликни джилтилер. Нарсана, 1929.

3. Джангы джырла (экинчи кере басылгъаны). Микоян-Шахар, 1931.
4. Динге къаршы окъуу китаб. Нарсана, 1931.
5. Насра Ходжаны хапарлары. Микоян-Шахар, 1931.
6. Джырла бла поэмала. Нарсана, 1934.
7. Насра Ходжаны хапарлары. Микоян-Шахар, 1937.
8. Джазгъанларыны сайламалары. Черкесск, 1959.

Джыйымдыкъ китабла

1. Джюрек джырлайды. Черкесск, 1957.
2. Къарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь, 1965.

Ертепланы Азретни творчествосуну юсюнден

1. П. Балтин. Из истории карачаевской поэзии. Черкесск, 1961.
2. А. И. Караева. Становление карачаевской литературы. Черкесск, 1963.
3. А. И. Караева. Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.
4. Труды КЧННН, вып. VI. Филологическая серия. Черкесск, 1970.
5. Р. А.-К. Ортабаева. Азрет Уртенев. Черкесск, 1971.
6. Орусланы Аминат. Емюр танышланы сагъыныу. Черкесск, 1975.

Сегизинчи дерс

Дерсин темасы: Ертепланы Азрет. «Уучула».

Дерсин мураты: Кесгин окъургъа, сабийлени билимлерин терең этерге, диалогдан хапар берирге.

Дерсде окъуу керекле: авторну портрети, авторгъа аталгъан альбом карточкала.

Дерсин барыуу -- бетледе кесгин окъуу халда

1. Классха соруула:

1. Юйге берилген дерсден сорлугъу болгъан бармы-сыз?

2. Юйге не берилген эди?

Сохта. Байрамукъланы Халиматны «Чолпан» деген романында орус большевиклени сифатлары ачыкъларгъа, къарачайлыла Владимир Ильич Ленинге джазгъан письмону текстин азбар этиб келирге.

(Устаз, парталагъа айланыб этилген ишлеге кѳз джетдире, 2—3 сабийге письмону азбар сорады, 1—2

сочинениени окъутады, талай сабийни ишине багъа бередн).

II. Джангы дере.

1. Авторну юсюнден устазны ушагъы (портретин да кѣргюзте).

2. Устаз назмуну кесгин окъуйду ауазын тюрленди-ре, сѣзлюк иш бардыра (обур, чабыр).

3. Устаз хар кесекчингиш тинтеди.

а) Бу тизгинлени къалай ангылайсыз?

Керек затны къурадым мен,
Дженгил бол, алаң, кий чабыр!
— Ой, ашыктырмачы, сабыр!
— Бир къаралды кѣрдюм — обур.

Сохта. Былайда бирикмеклик болмагъанын та-нытады, эринчек адам къызбай болады, кѣзюне «Обур» аны ючюн кѣрюнеди.

б) Бу тизгинле къаллай кѣллю адамланы ачыкъ-лайдыла?

— Къайгъырма, ол ханс ашайды,
Чыры теппеледе джашайды!
Къоркъма, биз аны табарбыз,
Ол къачса, биз да чабарбыз.

Сохта. Бу тизгинле уллу кѣллюлюкню таныта-дыла. Адам уллу кѣллю болургъа джарамайды. (Наз-муну бу халда тинтерге боллукъду).

4. Сабийлеге кесгин окъутуу (1—2 сабийге).

5. Бетледе окъутуу.

6. Ангылагъанларыча хапарын айтыу.

Устаз. Биригиз уучу, биригиз къоян болуб, бетле-де окъугъуз.

(Экеуленни педа бир талай адамны кѣзюу-кѣзюу сѣлешгенине суратлау чыгъармада диалог дейдиле.)

Устаз: Экеулен чыгъыгъыз да ушакъ этчингиз.

Хасан: — Джылны не заманыды?

Умар: Джылны эм ариу заманы «алтын къачды».

Хасан: Кел, бир кийик ълтюрейик!

Умар: Кийиклени сакъларгъа керекди, сен аны билмеймисе?

Устаз. Ким айтыр, быллай ушакъгъа не дейди-ле? — диалог

III. Юйге иш: 1) Назмуну кесгин окъуб, бетледе хапарын айтыргъа.

2) Къартладан соруб, уучуланы юсюнден сочинение халда хапарчыкъла джазыб келирге.

IV. Классха соруула.

1. Уучула уугъа къалай барадыла?
2. Уугъа баргъанла бош нек къайтдыла?
3. Иги уучуну къаллай шартлары болургъа керек-ди?

4. Сиз къартладан къаллай хапарла эшитгенсиз? (Устаз толу джууаб излейди, кеси да болуша).

V. Тил ёсдюрюу.

Биринчи къауум карточкала бла ишлейди.

Карточка № 1

1. Диалог деб неге айтадыла?
2. Окъугъан китабынгдан экеуленни сёлешгенин джаз.

Карточка № 2

1. Ёртеиланы Азретини назмусуна келишген парт сёз билемнсе?

«Уугъа тебрессиг, бек тойма,
Джорталмайын, намыс джойма,»
«Уучу къояндан умут этсе,
Къоян анга асхакъча кёрюнсди», д.а.к.

2. Парт сёзленни магъаналарын ачыкъла.

Экинчи къуум сюйген темасына назмула джазады, сурат салады.

Ючюнчю къауум текст бла ишлейди.

1. Тилин суратлау мадарларын табадыла.
2. Джаратхан тизгинлерин азбар этедиле.

VI. Грампластинкада къарачай халкъ джырлагъа тынгылау.

VII. Этилген ишлеге багъа берну, оюм алыу.

Хубийланы Магомет

(1929)

Алтынчы классда Хубийланы Магометини «Джалгъан дуння», «Ажымлы» деген хапарларын окъургъа эки сагъат бериледи. Хубий улуну «Алан» деген чыгъармаларындан сора да талай хапары барды. Алада не эски джашауну къыйынлыгъыны юсюнден айтылады, неда самаркъау халда бир къауум эски-чирик адетленни юсюнден айтылады. Сёз ючюн, «Къайтмырза» деген хапарда ичгинини беишлик болгъаныны юсюнден джазылады. «Келин къоюучуланы баш сылтаулары» деген чыгъармада, келинлерине керексиз сылтаула табыб, джашларыны юйлерин чачхап, неда келинлерин

пиджитиучю анала хыртха уруладыла. Сёз ючюн:

Наичыкълары келинлерин, «эршиди, адам тюрсюню-не къараяллыкъ тюлдю», деб къойгъандыла; Джанчыкълары уа, «не аламатыгы да ол чырайчыгыды да, биз, алай олтуруб, аны тюрсюнюне къарабмы турлукъ-буз», деб къойгъандыла.

Сарасанлары, «адамлыгына кёре бернеси джокъ-ду», дейдиле. Хорасанлары уа, «бернесине кёре адам-лыгы джокъду», дейдиле.

Гашалары, «хап-чюш» дегенлей, анасыны бурнундан тюшюб къалгъанды» деб, сёзюн этедиле. Гошалары уа, «ол нги анасына да бир джугъу ушамагъан» деб сёзюн этедиле...

«Уллу шахарны эски орамында» деген хапарда автор бюгюн къартлыкъдан төрт бюгюлюб тургъан тишируу джаш заманында бек ариу болгъанын айтады.

«Джетген кюнде» деген хапарда орус художник бла таулу джашны сейир хапарлары джазылады. 1905 джыл Тубанлы Кёллино джагъасында малчы болуб тургъан къарачайлы, Клухор ауушда къаягъа бегиниб, чыгъалмай тургъан бир адамны сау къалдырады. Ол адам художник болгъанды. Арадан талай джыл кетгенден сора таулу джаш граждан къазауатны заманында инвалид болады, кемеде ол художник кызыл командир болуб тургъанын кёреди. Алайдан экиси да Сочиге, художникни юйюне кетедиле.

ЛИТЕРАТУРА

Хубийланы Магометни ана тилде китаблары

1. Алан. Черкесск, 1967.
2. Алан, (экинчи китаб). Черкесск, 1974.
3. Къарачай-малкъар совет халкъ джырла. Черкесск, 1968.

Орус тилде китаблары

1. Алан из Қарачая. Москва, 1968.
2. Рассказы Алана. Москва, 1977.

Ана тилде джыйымдык китабла

1. Джарыкъ джолда. Черкесск, 1960.
2. Шохлукъ. Черкесск, 1962.
3. Альманах «Шуёхлукъ», № 28. Нальчик, 1965.
4. Альманах «Шуёхлукъ», № 34. Нальчик, 1966.
5. Айран. Черкесск, 1965.

6. Вопросы изучения языков и литератур народов Карачаево-Черкесии. Черкесск, 1967.
7. Тюркологический сборник. Черкесск, 1967.
8. Родной язык и литература в кабардинской и балкарской литературе. Нальчик, 1967.
9. Кыанатла. Черкесск, 1971.
10. Альманах «Шуэхлукъ», № 2, 1973.
11. Толкьунла. Черкесск, 1973.
12. Тыггысыз джюрекле. Черкесск, 1979.

Орус тилде джыйымдыкъ китабла

1. Толстовский сборник. Тула, 1964.
2. Материалы и сообщения VI Всесоюзной лермонтовской конференции. Ставрополь, 1964.
3. Альманах «Ставрополье», № 2. Ставрополь, 1966.
4. Альманах «Ставрополье», № 3. Ставрополь, 1966.
5. Журнал «Наш современник», № 10. Москва, 1967.
6. Журнал «Дон», № 9. Ростов-на-Дону, 1967.
7. Проблемы функционального изучения литературы. Ставрополь, 1965.
8. Шевченкоковский словарь. Том 1. Киев, 1977.
9. Журнал «Молодежная эстрада», № 5. Москва, 1977.
10. Журнал «Дон», № 7. Ростов-на-Дону, 1977.
11. Украинская советская энциклопедия. Том 2. Киев, 1979.

Магометни творчествосуну юсюнден литература

1. Сыны обновленных гор. Черкесск, 1974.
2. Шевченкоковский словарь. Том 2. Киев, 1977.
3. Ежедельник «Литературная Россия». 3/II 78. Москва.
4. Журнал «Крокодил», № 10. Москва, 1978.
5. Журнал «Дон», № 4. Ростов-на-Дону.

Тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Хубийланы Магомет. «Джалгъан дуния».

Дерсни мураты: Эски джашауну мутхузлугъун, такъырлыгъын ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: авторну портрети.

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

1. Классха соруула:

Юйге берилген ишден ангыламагъаныгъыз болгъанмыды?

2. Не берилген эди?

С о х т а. Ертеңланы Азретин «Уучула» деген назмусун кесгин окъуб, хапарын айтыргъа, уучуланы юсюнден, къартлагъа соруб, хапарчыкъ джазыб келирге.

У с т а з. Назмуну хапарын текетге джууукъ ким айтыр? (2 сабий).

Ким окъур джазгъан хапарын? (2—3 сабий). (Устаз, парталагъа айланыб, иги ишлеге сагъа береди).

3. Юй ишин соруула бла бегитну.

II Джангы дерс.

1. Авторну юсюнден устазны ушагъы.

Устаз альбомдан талай зат окъуйду сабийлеге Магометин юсюнден, портрети бла шагърей этеди.

У с т а з. «Эски джашауну мутхузлугъу, такъырлыгъы» — ушакъ.

Озгъан заманлада тау халкъланы джашаулары такъыр, мутхуз, мугур болгъанды. Адам джегнучюле, байла, бийле джалчыланы, онгсузланы, малсызланы, кюпсюзлени, джерсизлени толу адамгъа сапамай, тюртгенлей, алапы юлюшсюз, орунсуз этиб тургъандыла. Эски заманлы кыйыплыгъын билмеген бюгюнню зауукълугъун ангылааллыкъ тюлдю. Хубийланы Ахьяны джашы Магометин «Джалгъан дуния» деген хапары ма ол такъыр джашауну кёргозтеди, адамланы сатыб, джегнб тургъандыла. Закон байланы, бийлени джакъллагъан заманлы ачыкълайды. Алай а 1917 джыл ол джашауну тамыры юзюледн, къан ичген гыбыла тас боладыла. Урунган халкъ дуниягъа жангыдан тууады. Джашау кимге да тенг болады. Анга бюгюнню джашау шагъатлыкъ этеди. Ленинин джарыкъ ёмюрю джашауубузну насыблы этгенди.

2. Сёзлюк иш да бардыра, устаз «Джалгъан дуния» деген хапарны кесгин окъуйду. (Сабийлени китаблары джабыкъды).

У с т а з. Ангыламагъаныгъыз болдуму?

Кесин сёзлерин бла окъулгъанын хапарын ким айтыр?

(Устаз 1—2 сабийге хапарын сорады, сабийле эсинб тынгылайдыла). Къошары, къоратыры болгъан бармысыз?

У с т а з. Бу сёзлени къалай ангылайсыз? «Ташны сыкъсам, къан чыгъарыр заманым да бар эди».

С о х т а. «Къарыуум, кючюм, саулугъум болгъан заманым», — дейди къарт.

3. Хапарны сохталагъа кесгин окъутуу.

4. Хапарын айтыу.

III. Сорууула бла иш.

1. Эки къарнашчыкъгъа къаллай къыйышыкъла джетгендиле?

2. Бююнлюкде аллай затлагъа болур мадар табыл-лыкъмыды? Артыкълыкъгъа закон къалай къарайды?

3. Бу чыгъармада неча адамны юсюнден хапар айтылады?

4. Эски джашау адамланы джюреклерин къалай мугур этгенди?

5. Конституцияда къартланы юсюнден не айтыла-ды?

IV. Юйге иш: 1. Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа.

2. «Алгъын бла энди» деген темагъа хапарчыкъ джазыб келирге (къартладан эшитген).

V. Текст бла ишлеу.

1. Текстде хар ким, суйген джерин окъуб, хапарын айтады (ат да атаб).

2. Хар кесегине план салыу.

3. Къарт кишиге характеристика джазыу.

4. «Джандыракъёз бла сабийле» (сурат салыу).

VI. Эттилген ишлеге багъа берну, грампластинкагъа тынгылаб, оюм этну.

Онунчу дерс

Дерсин темасы: Хубийланы Магомет. «Ажым-лы».

Дерсин мураты: Къарангылыкъда адамланы дин-нге къалай къарагъанлары, динни заранын ачыкълау, сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсе окъуу керекле: авторну сураты, кар-точкала, иллюстрацияла, парт сёзлери бла альбом.

Дерсин барыуу — ушакъ, соруу халда.

1. Соруула.

1. Хубийланы Магомет не темалагъа джазады?

2. Сиз аны творчивосундан не окъугъансыз?

3. Ким айтыр, «Джалгъан дуня» деген чыгъарма къаллай джашауну ачыкълайды?

4. «Алгъын бла энди» деб джазгъан хапарын ким окъур?

5. Магометни «Алан» деген китабын ким окъугъанды?
(Соруулагъа устаз толу джууабла излейди).

II. Джангы дерс.

1. Устазны ушагъы джангы дерсни юсюнден. «Динни джашауда зараны».

2. Джангы дерсни устаз кесгин окъуйду, сёзлюк иш бардыра. (*Шындык, чепкен согъа, сенггюнчю, ёкю-неди, къыяма, гюнах...*)

(Сабийлени китаблары джабылыбдыла, ала эс ийиб тынгыларча окъуйду устаз).

Устаз. Ким айтыр хапарың, ангылагъаныча джарашдырыб? (Кёзюу-кёзюу эки-юч сабийге кесгин окъутады).

3. Классха соруула бере, джангы дерсни бегитеди:

а) Джашчыкъ суугъа кимни терслиги бла кетгенди?

б) Къайын анасы бла къайын къызлары Марзийни нег терслегендиле?

в) Марзий джашчыкъны суугъа кетгенинде терслиги болмагъанын къайынларына нег айтмагъанды?

г) «Ахырат азабдан дуняа намыс кючлю» деб нег айтхандыла? Махмут бла Алиса нег тартынадыла халкъдан?

д) Марзийни къыйынлыгъына дагъыда кимле къыйынлыкъ къошадыла?

е) Афендини ауазына сиз къалай къарайсыз?

ж) Афенди къаллай ауаз береди?

(Джангы дерсни бу халда бегитирге боллукъду).

III. Юйге иш: 1. Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа.

2. Сюйген джеригизге ат атаб, хапарчыкъ джазиргъа.

IV. Энци иш.

Биринчи къауум текст бла ишлейди: 1. Кёб магналы сёзлени джазады: *джагъа, кюй, къайын, эт, д. а. к.* 2. Фразеологияланы табады: „*Къара кийиб*“. „*мыалык атыб*“.

Экинчи къауум сочинение джазады. «Джашауда динни зараны».

Ючюнчю къауум, джаратхап эпизодун окъуб, ат атайды, хапарчыкъ къурайды. Бир эпизодну ачыкълай, сурат салады.

V. Эттилген ишлеге багъа берну, оюм алыу.

Къаракетланы Исса

(1900 — 1942)

Къарачай тилде суратлау литературадан биринчи китаб чыгъаргъан Къаракетланы Исса 1900 джыл Джэгетей элинде туугъанды. 1921—1924 джыллада Ол Москвада КУТВ-да (Коммунистический университет трудящихся Востока) окъугъанды, ол себебден Исса кесини заманында таулуланы ичинде эм билимлилени бири болгъанды.

Москвадан къайтхандан сора ол районсполкомну председатели болуб ишлейди. Отузунчу джыллада Орд-жонкидзе шахарда эл мюлк институтну бошаб, зоотехник болуб чыгъады.

1941 джыл Уллу Ата джурт къазауат башланганында, Исса кеси разылыгъы бла фронтха кетеди. Анда генерал Доваторну атлы корпусунда болгъанды, 1942 джыл, 17 немец фашистни да ёлтюре, кеси да джигитча ёлгенди. Аны аты ёмюрлюкге эскадронну списогуна джазылгъанды, ёлгенден сора Къызыл Джулдуз орден бла сауғаланганды.

Джаш заманындан огъуна Исса литературагъа уллу эс ёёлгенди. Ол къарачай фольклорну иги билгени бла къалмай, орус эмда тыш къраллы джазыучуланы чыгъармаларын кёб окъугъанды. Иссаны чыгъармачылыкъ ишин 1922 джылдан башланады. 1924 джыл аны «Джаныгы шигирле» (джырла) деген китабы басмаланады.

1931 джыл Иссаны «Революцион джырла» деген назму, поэма китабы Нарсанада чыгъады.

Исса Пушкинни «Узник», «Туча» деген назмулары бла «Чыганыла» деген поэмасын, француз коммунарны Э. Потьени «Интернационал» назмусун ана тилге кёчюргенди.

Кавказ тауланы юсюнден кёб назму джазылгъанды, аланы ичинде къарачай тилде да. Аллай назмуланы Исса да джазгъанды. Алай а поэт, Кавказын не бек сёйсё да, ол саулай къралгъа, бютеу дуннягъа сагъыш этеди. Аны «Хар къралда этерге», «Хар къралда чанчылыр», «Оюм теигизинде джюземи» деген назмулары ол затха шагъатлыкъ этедиле.

Къарачайны джеринде биринчи шахар (бюгюнгю Карачаевск) 1927 джыл ачылгъанды. Исса аны юсюнден джазгъан назмусуна «Эркинликни саугъасы» деб атагъанды. Шахар 7 ноябрда ачылгъанды, назму да ол кюн джазылгъанды.

Халкыны джашауун огуна бургъан, халкъгъа кюн тийдирген уллу Ленин болгъанын Исса «Хорладынг», «Унутмазбыз» деген белгилл пазмуларында джазгъанды.

Совет властны ал джылларында огуна Ростовдагъы «Сельмаш» заводдан Къарачайны тау эллерине эл мюлкге керекли машинала келе тебрегендиле. Поэт ол затха бек къууанады, таулары айбатлыкъларын багъалатханча, Сельмаш заводну да багъалатады.

Джангылыкыны махтай, Исса эски-чирик адетлеге, диннге къаршчы талай назму джазады. «Кёз ач» деген пазмусунда комсомолчу бла молланы даулашханларын келтиредн.

Молла не бек кюреше да, комсомолчу динни халкъгъа заранын айгъакълайды.

Таулу тиширыуу алгъыннгы мутхуз кюнн поэтин джюрегин джарсытады. Исса жангы джашауу джарыкъ джолунда ол тиширыулары урунуугъа чакъырады.

Иссаны «Ана тилим» деген пазмусу терен магъаналы джазылгъанды. Уллу Октябрь социалист революциягъа дерн къарачай халкыны ана тилде джазмасы, литературасы болмагъаны айтылады анда.

Джангы джашау чыкъгъанлы уа, поэтин кёзюне халкъ джангыдан тиленигенча, анга къанат битгенча кёрюнеди.

1930 джыллада Иссаны «Ким да билир» деген пазмусу джыр болуб джырланыб тургъанды. Ана тилинде биринчи пазму китабы чыгъаргъан, къара кюнде къаламын сюнгюге ауушдуруб, Джуртун къоруулай джан берген Иссаны аты халкъда джырча джашарыкъды.

ЛИТЕРАТУРА

Къаракетланы Иссаны къарачай тилде китаблары

1. Джангы джырла. Москва, 1924.
2. Революцион джырла. Нарсана, 1931.
3. Сайламалары. Черкесск, 1960.

Ана тилде джыйым китабла

1. Къарачай поэтлени альманахы. Микоян-Шахар, 1936.
2. Къарачай поэтлени альманахы. Микоян-Шахар, 1940.
3. Джюрек джырлайды. Черкесск, 1957.
4. Къарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь, 1965.

Иссаны творчествосуну юсюнден

1. А. И. Караева. Становление карачаевской поэзии. Черкесск, 1963.

2. А. И. Караева. Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.
3. Къасайланы Роза. Джигитлики джырчысы. Черкесск, 1974.

Онекинчи дерс

Дерсни темасы: Къаракетланы Исса. «Хорладынг», «Нефть анасы Бакугъа», «Ана тилим».

Дерсни мураты: В. И. Ленинни халкъланы насыбы, мураты ючюн кюрешгенини, аны насыбы халкъны насыбы болгъанын ачыкълау, ёсюб келген джаш тёлнюю коммунист иннетде юретьу.

Дерсде окъуу керекле: авторну портрети, альбом «Къаракетланы Зауурбекни джашы Иссаны джашау джолу», магнитофон — Иссаны творчествосугу джазылыб.

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Юй ишге къарау.

1. Юй ишден ангыламагъаныгъыз бармыды?
2. Юйге берилген ишни юсюнден ким айтыр?
3. Джазгъан хапарын ким окъур, къаллай ат атагъанса? (Юй ишни бу халда тинтерге боллукъду).

II. Юй ишге багъа берну, оюм алыу.

III. Джангы дерс.

1. Авторну джашау джолуну юсюнден устазны ушагъы. Авторну портретини кёргюзтюу.

2. Ленинни сыфаты — Ленинни халкъланы насыбы ючюн кюрешгенини суратлашыуу. Социализм къурауда индустриализацияны кёргюзюню юсюнден устаз терен ушакъ этеди, назмуланы кесгини окъуйду, сёзлюк иш бардырады.

«ХОРЛАДЫНГ»

Сёзле: *инкъилаб, хурлукъ, мектебле, хурият, къаджыкъмай, пай, ыхтыр.*

«АНА ТИЛИМ»

Сёзлюк иш: *закый, зауаллы, тот кирпичле, „джылан къаб“, къаст.*

3. Назмуланы кесгини окъуу, хар кесегини тинтну, тилни кесгини мадарларын табыу.

Устаз. Бу тизгинлени къалай ангылайсыз?

«Сабийликден Ленин кетди
Пиктылабны джолуна,
Тюзлюк салыргъа мурат этиб
Къралланы барына.»

Сохталаны джууаблары:

Сабийликден В. И. Ленин революцияны джолун сайлагъанды. Джерни юсюне тюзлюкню байрагъын орнатыргъа мурат этгенди. Муратына джетгенди, эркинликни халкъгъа чачханды.

Джетипиб октябрь айгъа,
Къаршы чыкъдыкъ биз байлагъа,
Патчахлыкны уруб чачдыкъ —
Эркинликни халкъгъа ачдыкъ.

Устаз. Бу тизгинлени къалай ангылайсыз?

Бу муратда, бу шикетде
Джанын-къанын аямай,
Джарар юсюн миллетге,
Бир да артха джанламай.

Сохта. В. И. Ленин, джанын-къанын аямай, урунуб джашагъан халкълагъа насыб бергенди. Насыблы джашауну эшиклерин кенг ачханды. Урунган халкъ кесине насыбха В. И. Ленинни санагъанды.

Устаз. Ким ачыкълар бу тизгинлени уа?

«Эй ана тилим, кирмей тергеуге,
Минг-минг джылланы къайда сакъладынг.
Ишин-муратын биреу биреуге
Джазаламай туруб, не кеч джогъландынг.

Сохта. Къарачай халкъны кесини тилинде Октябрь революциягъа дерин окъургъа, джазаргъа, культурсын ёсдюруге мадары болмагъанды. Патчахлык анга окъуу, джазыу бермегенди. Уллу Октябрь революция халкъгъа бирге насыб бергенди. Окъуу, билим бизни къралда кимге да тенг болгъанды.

Устаз. «Джарыкъ джулдуз келбетин тёкдю» деб неге айтылады?

Сохта. Эркинлик тууду дегениге айтылады алай. Бютеу кеси къыйыны бла джашагъанланы кюннге чыгаргъанды Уллу Октябрь.

Устаз сабийлени джууабларын тамамлайды. (Назмуну бу халда сюзерге боллукъду. Хар этилген ишге багъа берирге керекди устаз, сансыз къоймай сабийлени къыйыпларын).

IV. Юйге иш. Назмуланы бирини азбар этерге, тилни суратлау мадарларын къайтарыргъа.

V. Текст бла ишлеу.

1. Тенглешидируу деб къаллай сёзлеге айтадыла?

2. Белгилеу деб кьаллай сёзлеге айтадыла?

3. Бетлендириу неди?

У с т а з. Къитабланы ачыгъыз, тенглешидриулени табыгъыз:

Биринчи кьауум — («Къалалача, кьара оджакъла», «Къурч бычакъла», «къара кьан», «Къара тубанча», «къара чачын», «темир кьушча»).

Экинчи кьауум — бетлендириулени табыгъыз. («Баурунгу кьучакълаб», «Джерни джарыб», «Къара кьанынг тёгюле», «Тауру ёшюнюн чачханлай», «Ёшюн уруш этесе», «Бойнуу кьайырыб», «Хауалада темир кьушла тиздирдинг», д. а. к.)

Ючюнчю кьауум соруулагъа толу джууабла хазырайды.

1. Халкъгъа эркинлик ачар ючюн, В. И. Ленин кьалай кюрешгенди?

2. Совет власть чыкъгъанлы, халкъны джашауунда кьаллай тюрлениу болгъанды?

3. В. И. Ленинни юсюнден кьаллай хапарла, парт сёзле, джырла билесиз?

VI. Магнитофоннга тынгылау.

VII. Этилген ишлеге багъа берну, оюм алыу.

Блимгъотланы Мунир

(1934)

Блимгъотланы Мунирни «Джур балачыкъ» деген хапарын IV классда окъуйдула. Ол классха джораланнган «Методика болушлукъда» авторну юсюнден кысха хапар бериледи. VI классда аны «Вождну кабинети бла юйю» деген очеркни окъуйдула. Биринчи классдан башлаб сохтала Ленинни юсюнден назмула, хапарла бла шагърей болуб тебрейдиле. Ол себебден бу очеркни окъугъан заманда устаз дерсе Ленинни юсюнден аслам хапар айтыргъа боллукъду.

1960 джыл Нальчикде Ленинни туугъаныны 90-джыллыгъына аталыб «Ленин биргебизгеди» деген китаб чыкъгъанды. Анда малкъар поэтледен сора да къарачай поэтлени Ертеиланы Азретни, Байкъулланы Даутну, Хубийланы Османлы, Байрамукъланы Халиматны назмулары берилгендиле.

1970 джыл Черкесск шахарда В. И. Ленин туугъанлы 100 джыл толгъанына аталыб, орус тилде «По ленинским заветам» деген китаб чыкъгъанды. Анда Къараланы А. И. бла Бекизова Л. А. джазгъан «Ленинская

тема в литературах народов Карачаево-Черкесии» деген статья, Ортабайланы Р. А. джазгъан «О Ленине песни слагает народ» деген статья басмалангандыла.

1980 джыл Черкесск шахарда В. И. Ленинни туугъаныны 110-джыллыгына аталыб китаб чыкыгъанды. Ленинни анасыны юсюнден Зоя Воскресенская джазгъан «Ананы джюреги» деген китаб 1980 джыл Черкесск шахарда къарачай тилде чыкыгъанды. Кёчюрген — Чагъарланы Осман.

Къайсы классда да болсун, Ленинни юсюнден джазылгъан чагъармаладан дерс берген заманда устаз бу китаблагъа эс бёлюрге керекди.

«Вождну кабинети бла юйю» деген очерк 1969 джыл «Огъурлу танг» деген джыйым китабда басмаланганды. 1973 джыл «Толкъунла» деген джыйым китабда «Басманы джашау магъанасы» деген уллу очерки берилгенди. Очеркде Къарачай-Черкес областда газетле къачан чыгыб тебрегенлерини юсюнден джазады. Очеркде бизни области халкъларыны культура джашауларындан хапар айтылады.

Очеркни экипчи бёлюмюне «Басма бла радио В. И. Ленинни 100-джыллыгына хазырланган кёзюде» деб аталгъанды. Бу бёлюмде да областны джашауундан кёб зат ачыкъланады.

ЛИТЕРАТУРА

Блимгъотланы Мунирни джазгъанлары
джыйымдыкь китнблада

1. Огъурлу танг. Черкесск, 1969.
2. Толкъунла. Черкесск, 1973.
3. Заманны ауазы. Черкесск, 1975.

Онючюнчю дерс

Дерсин темасы: Блимгъотланы Мунир. «Вождну кабинети бла юйю».

Дерсин мураты: В. И. Ленинге сабийлени сюймекликлерин терең этну, аны кабинети, юйю бла шагърей этну.

Дерсе окъуу керекле: грампластинкала, диафильм, альбомла.

Дерсин барыуу — ушакъ, суратлау халда.

1. Классха соруула.

1. Юйге берилген дерсден ангыламагъаныгъыз бармыды?

2. Ким айтыр, юйге не берилгенди?

Сохта. Къаракетланы Заурбекни джашы Иссаны биографиясы бла творчеству. Мен «Нефть анасы Бакугъа» деген назмусун азбар этиб, метафораланы айырыб, джазыб келгенме.

Сохта. Мен «Хорладынг» деген назмусун азбар этгенме, тенгледидириулени да айырыб джазгъанма. (Устаз авторну биографиясын эмда азбарланы талай сохтагъа сорады.)

II. Юй ишни соруу халда бегитну.

III. Джангы дерс.

1. Устазны ушагъы авторну юсюнден.

Бюгюн биз Блимгъотланы Мунирни «Вождну кабинетни бла юйю» деген хапарын окъурукъбуз. Блимгъотланы Мунир бютеу дунияда азатлыкъ ючюн кюрешген адамланы В. И. Ленинге уллу, терен, чексиз суймеклерини суратлайды. В. И. Ленинин кабинетни, ишни ачыкълайды.

2. Сёзлюк иш бардырады, хапарны кесгини окъуйду. *Мемориал, фохмулу, барельеф, д. б. сёзле.*

3. Классха соруула:

1) В. И. Ленинин кабинетинде, библиотекасында, квартирасында не затла кёргенди автор?

2) Ала неге шагъатлыкъ этедиле?

3) Н. К. Крупская бла М. И. Ульянованы юслеринден не айтылады?

4) В. И. Ленини джашауу, иши бизни неге юретеди?

5) Сабийлеге энчи окъутуу (ичлеринден).

6) Текстге джууукъ хапарын айтдыруу.

Юйге иш. 1. Кесгини окъуб хапарын айтыргъа. 2. «Ленинин кабинетни» деген темагъа сочинение джазгъа.

V. Энчи иш.

Биринчи къауум «В. И. Ленинин кабинетни» деген темагъа хапарчыкъ къурайды.

Экинчи къауум «Н. К. Крупскаяны бёлмеси» деген темагъа хапарчыкъ къурайды.

Ючюнчю къауум «Мария Ильиничнаны юсюнден сен не билесе, не хапар айтыргъа боллукъса?» деген соруугъа джууаб хазырлайды.

VI. Тил ёсдюрюу.

1. Грампластинкагъа тынгылау.

2. Днафильм «В. И. Ленинни биографиясы»:

а) «Сабий джыллары»

б) «Школ джыллары»

в) «Революцион джыллары».

3. Альбомла бла ишлеу. «В. И. Ленинни юсюнден нарт сёзле».

Устаз. В. И. Ленинни юсюнден къаллай джырла билесиз?

Сохта. «Ленинни джыры.» (Хубийланы Осман.)

Устаз. В. И. Ленинни юсюнден къаллай китабла окъугъансыз?

Сохта. «Бизни Ильич», «Ленинни сабий эмда школ джыллары».

Устаз. В. И. Ленинни юсюнден кёб зат билирге керексиз: джырла, назмула, хапарла, нарт сёзле. Келир дерсе, ана тилни кружогунда тюрю-тюрю ишле этерикбиз. Сочинениеле, Ильичге ишсьмола, анкетала джазарыкъбыз. Иги хазырланыгъыз.

VII. Этилген ишлеге багъа беруу, оюм алыу.

Борлакъланы Тохтар

(1914 — 1942)

Сюеме джуртуму сейир суююуде,

Табхан анамы суюгенча.

Сыйлы партиям джол кёргюзеди,

Алтып кюн кёкден тийгенча!

Бу тизгинлени джазгъанадам фахмулу болгъанына, аны джюреги Ата джуртубуз бла болгъанына не сёз барды!

Борлакъланы Алийни джашы Тохтар 1914 джыл Ташкёпюрде кеси кыйыны бла джашагъан юдегиде туугъанды. 1935 джыл Минкоян-Шахарда (эндиги Карачаевск) рабфакга кириб, аны 1935 джыл бошагъанды. Ол джыллада огъуна Тохтар «Къызыл Къарачай» газетни бетлеринде назмула басмалаб тебрегенди. 1939 джыл аны «Насыблы джашлыкъ» деген назму китабы чыкъгъанды.

Газетни редакциясында ишлегени себебли, Тохтар элlege, джайлыкълагъа айланыб, таууланы жангы

насыб джашау къурагъанларын кѳргенди. Джангы джашау анга къанат битдиргенди. «Насыблы джашлыкъ» деб атагъанды китабына. Тохтар СССР-ни джазычуларыны Союзуну члени болгъанды.

1941 джыл Тохтар Совет Аскерге кетеди. 1942 джыл кичи лейтенант, взводну командири Борлакъланы Тохтар, джигитлик эте, Воронеж областда урушда ѳлгенди.

Тохтар белгили спортсмен болгъанды, кесини ауурлугъунда ол крайда тутушуу бла биринчи орунну алгъанды.

Борлакъ улуну арт джыллада джазгъан назмуларыны бир кесегинден къалгъанла табылмагъандыла. Аны бютеу бизге белгили назмулары бла Лермонтовдан кѳчюргенлери 1964 джыл энчи китаб болуб чыкыгъандыла. Бу китабны атына биринчи китабыны аты бла «Насыблы джашлыкъ» деб аталгъанды.

Ленин, партия, комсомол, Ата джурт Тохтарны чыгъармачылыкъ ишинде биринчи орунну аладыла. «Ленинни намятниги» деген назмусуну аягъында ол былай джазады:

Джаздача джасанма чакыгъан джуртубузда
Ленинге сыйлы намятник — социализм,
Ёмюрлюкге Ленинге алтын намятник —
Бютеу джерде боллукъ коммунизм.

Бу назму орус тилге кѳчюрюлюб да бериледи.

Комсомолну юсюнден этилген назмулада Тохтарны «Ленинчи комсомол» деген назмусу эм белгиллени бириди. Поэт комсомолну туугъанына, кеси комсомолчу болгъанына къууаниганы бла къалмай, комсомол ючюн, жангы джашау ючюн жаннган отха кирирге да хазырлыгъын айтады.

Ленинчи комсомолну тизгинлеринде болгъаны поэтни къанатландырады, учундурады, аны джюрегин джырлатады:

Мен ышарама, къууанама,
Джашлыкъгъа къаш кериб, жарыкъма,
Джаш тѳлюню жарыкъ атындан,
Комсомол джюрекин джырларыкъма.
Мен джырларыкъма, джырлагъан чакъда
Джарыкъ джыр согъуб джюрек къылларым.
Айтыгъыз мени кѳлюмю халкъгъа,
Эркин тѳюлген джюрек джырларым.

Ата джуртну джауладан сакълауну юсюнден Тохтар кѳб назмусунда джазады. «Призывники джыры», «Биринчи Майгъа», «Совет джигитле», «Мениге сыйлыды»,

«Анань сёзю» деген назмула барысы ол темагъа аталгъандыла. Тохтар талай назмусун колхозчулагъа аталгъанды.

Тохтар орус поэтледен Пушкин бла Лермонтовну айырыб сүйгенди. Ол Пушкинни джазгъанларын сүйюб окъуйма деб кыймайды, Пушкин орус поэзияны мийик дараджагъа чыгъаргъанын айтады. Пушкинни «Чаадаевге» деген назмусуна джууаб этгенча, Россияда зорлукъ власть ууалыб, сени да сыйлы атынг джазылгъанды, дейди.

«М. Ю. Лермонтовгъа» деген назмусунда Борлакъ улу тёрт затны юсюнден айтады. Бирин, Лермонтовну «Прощай, немытая Россия» деген назмусу, еккинчисин — Лермонтовну «Смерть поэта» деген назмусу, ючюнчюсю — Лермонтов ёлгеннинде, патчахны «итге ит ёлюм» дегенин, тёртюнчюсю, бююнчюсю насыблы, джарыкъ джашау-убузда Лермонтовну сыйы ёсгенден ёсе баргъаны, ол Лермонтов кёрючю Кавказ таула энди башха тюрлю «кийингенлерин».

Сёзсюз да, Тохтар кёчюрюу джаны бла да фахмулу адам болгъанды. Лермонтов Кавказда таулуланы юсюнден джазгъан заманда аланы ана тиллеринде литература болмагъанды. Тохтар Лермонтовдан сора 100 джылдан туууб, аны чыгъармаларын ана тилге уста кёчюргенди.

ЛИТЕРАТУРА

Ана тилде китаблары

1. Насыблы джашлыкъ. Микоян-Шахар, 1939.
2. Насыблы джашлыкъ. Черкесск, 1964.

Джыйымдыкъ китабла

1. Джюрек джырлайды. Черкесск, 1957.
2. Къарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь, 1965.

Тохтарны творчествосуну юсюнден

1. А. И. Караева. Становление карачаевской поэзии. Черкесск, 1963.
2. А. И. Караева. Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.

Онтёртюнчю дерс

Дерсни темасы: Борлакъланы Тохтар. «Мермер кешене», «Бештау».

Дерсни мураты: Сабийлени билимлерин коммунист иннетде терен этну, тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле. Авторну портрети, альбом «Борлакъланы Тохтарны джашау джолу», магнитофон — Тохтарны юсюнден джазылыб.

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

1. Соруула:

1. Юйге не берилген эди?

2. Юйге берилген ишден сорлугъу болгъан бармысыз?

Сохта. Юйге «Вождну кабинетни бла юйю» деген хапарны кесгин окъуб хапарын айтыргъа, «Ленинни кабинети» деген темагъа сочинение джазаргъа берилген эди.

Устаз. Блимгъотланы Мунирни не чыгъармаларын окъугъансыз? Бююн несин окъуб келгенсиз, ким айтыр?

Юй ишни 3—4 сохтагъа сорады, джазгъан сочинениелерине кёз джетдире, 1—2 сочинениени окъутады, багъа береди.

II. Джангы дерс.

1) Авторну, джангы дерсни юсюнден устазны ушагъы.

2) Борлакъланы Тохтаргъа аталгъан альбомгъа къарау. Ана тилни кабинетинде джазыучулагъа аталгъан альбомла болургъа керекдиле.

3) «Мермер кешене» деген назмуну устаз кесгин окъуйду, сёзлюк иш бардырады. (Сабийлени сёзлюклерин ачылыбдыла.)

Сёзлюк иш. *Къызыл тишмекча, кешене, къабырчакълана, тохана, тилкем, кёкюрек толук, мермер кешене, нюр кюрен, джюрегими джазды, тулпар къарыу, д. а. к.*

4. Назмуну хар кесекчинин тинтиу. (Сабийле ичлеринден окъуйдула.)

Устаз быллай иш бардырыргъа боллукъду:

«Къызыл тишмекча, кёгде булутла
Кюнде къабырчакълана,
Ленин джукъллагъан къызыл площадьда
Атлаб барама къууана.

а) Булутланы тюрсюнлерин не бла тенгледиреди автор?

б) «Кюнде къабырчакълана» деб нек айтады?

в) Кюн къаллай кюндю?

г) Поэт кесини Мавзолейге баргъанын къалай кѣргюзеди?

(Сабийле кеслерини сѣзлери бла джарашдырыб хапарын айта, назмуну былай тинтерге боллукъдула.)

5. Сабийлеге кесгин окъутуу.

6. Соруула:

а) Ленинни Мавзолейни баргъан сагъатда поэтни кѣлюне не сагъышла, сезимле келедиле?

б) Назмуда урунганланы В. И. Ленинге сюймекликлеринден не айтылады?

в) Къайсы вторланы назмуларын билесиз В. И. Ленинни Мавзолейни юсюнден?

Устаз. Бу назмуну ким джазгъанды? (Джангы назмуну окъуйду.)

«Къатында барыб сюелсем, Ленин,
Джангыдан къара киеме,
Джан джюрегиин сууруб алыб,
Сениге бириге сюеме.

Миллет юрюлюб ызымдан, Ленин,
Къоймады иги къараргъа.
Айталмай кетген кѣб затларынгы
Ма тюрсююнугде сынаргъа.

Джюрегибизде джашайды, Ленин,
Сени акъылынг, муратынг,
Осият этиб кетгенлерингден
Унутулмагъанд бир затынг.

(Къагъыйланы Назир)

(Устаз Ленинни юсюнден башха назмула да окъургъа амалсыз керекди, сабийлени билимлерини терен этер ючюн.)

6. Устаз, биринчи назмуну («Мермер кешенеде») бу халда тинте, сюзе, экинчи назмугъа кѣчеди («Бештау»). Бештау тауланы юсюнден ушакъ.

Сѣзлюкниш: *тулпар къолда, деуле кибик, бурмакъанат булутла, кѣзлеуле, чучхурла, джибек беллик, джууаш, д. а. к.*

7. Хар кесегин тинте, устаз назмуну кесгин окъуйду.

8. Сабийлеге кесгин окъутуу, кеслерини сѣзлери бла хапарын айтдыруу.

Классха соруула:

Поэт таулада нени суратлайды?

Ата джуртха терен сюймекликни кѣргюзтген тизгинле, қѣзле къайсыладыла?

Бу сѣзлени къалай ангылайсыз?

Керек кюнде кыйынлыкдан сакъларгъа
Кёкюрегим кёнюр болсун халкъыма.

III. Юйге иш.

1. Авторну биографиясы.
2. Бир назмуну азбар этерге.
3. Азбар этмеген назмунгда тилни кесгин мадарла-
рын табыб, тетрадлагъа джазыб келирге.

IV. Текст бла ишлеу, тил ёсдюрюу.

1. Тилни кесгин амалларын табыу.
 - а) Тенгледирнуле къаллай сёзледиле?
 - б) Белгилеуле къаллай сёзледиле?
 - в) Бетлендирнуле къаллай сёзледиле?
 - г) Бир къауумугъуз, тенгледирнуленни табы-
гъыз, экинчи къауумугъуз бетлендирнуленни.

Тулпар къолда беш бармакъча, Бештауза,
Къош башлары булутлагъа бёлениб,
Бир-бирине къараб джарыкъ ышара.
Турадыла деуле кибик сюсениб.

Кёк кёйшунда бурмакъанат булутла,
Кюшлук кибик юслерине къурулуб,
Тансыкъ болуб къучакъларгъа умутда,
Тохтайдыла, айланудан соругъуб (д. а. к.).

(Бу халда бардырыргъа боллукъду тил ёсдюрюу
дерсин).

Байкъулланы Абдул-Керим

(1906)

Байкъулланы Абдул-Керимни чыгъармачылыкъ джо-
лундан материал IV классха джазылгъан «Методика
болушлукъда» берилгенди. VI классда поэтни «Партия-
са, партия», «Сенсе меннге эм багъалы» деген назмула-
рын окъургъа бир сагъат бериледи.

Ленинин, партияны, Октябрны юсюнден кёб назму-
сунда айтылады. 1935 джыл ол «Уллу Ленин, джашайса»
деген назмуну джазгъанды. Аны 1940 джыл чыкыгъан
«Насыб джашаугъа» деген назму китабы «Ленин джа-
шайды» деген назму бла башланады.

1958 джыл чыкыгъан «Хорлам» деген китабында
Байкъул улу Ленинге, партиягъа, Октябргъа юч наз-
муну атайды. «Ленин, сенсе — билеме» деген назмусун-
дан:

Ленин, сенсе бирлик джашау ишлетген,
Сабанлада темир атла кишиетген,
Ленин, сенсе эркин хауа солутхан
Мутхузлукъну тамыры бла къурутхан.

«Сау бол, Ленини партиа» деген назмуну поэт Лени кырагъан партианы юсюнден джазады. Халкълагъа насыб джашауну чыгъаргъан партиады деб айтылыб къатмайды анда, бюгюн да бизни коммунизмге алыб баргъан Ленини партиа болгъаны джазылады.

«Къыркъ джыл» деген назмуда Абдул-Керим Уллу Октябрь халкълагъа келтирген джашауну тереи магъанасын ачыкълайды. Назму 1957 джыл джазылгъанды, «Къыркъ джыл» деб назмугъа аны ючюн аталгъанды.

Абдул-Керим урунууну юсюнден кѳб назму джазылгъанды. Урунуу, къадалыб ишлеу хайыр бередидеген магъананы айтыб кѳймейди ол, адамланы адам этген аны ишинди деген магъананы чертеди.

Джарашыб ишлемей, джер-джерге джолочу болуб, бир джерде алыб, бир джерде багъа кѳшуб сатыучула, кеслерини адамлыкъларын, намысларын сакъламагъандан сора да, юде сабийлерин тыйыншлысыча юртемей, кеслерин алларына бошлаб кѳюб, уллу зара салгъанларыны юсюнден джазады.

ЛИТЕРАТУРА

Абдул-Керимни китаблары

1. Насыб джашаугъа. (Джырла.) Микоян-Шахар, 1940.
2. Хорлам. Черкесск, 1958.
3. Гитчени джолу. Черкесск, 1960.
4. Назмула. Черкесск, 1964.
5. Экинчи туугъаным. Черкесск, 1965.
6. Бир кече. Черкесск, 1966.
7. Джарыкъ джолда. Черкесск, 1961.
8. Октябры саугъасы. Черкесск 1978.

Джыйымдыкъ китабла.

1. Джюрек джырлайды. Черкесск, 1957.
2. Кырачай поэзияны антологиясы. Ставрополь, 1965.

Абдул-Керимни творчествосуну юсюнден

1. Писатели Карачаево-Черкесии. Черкесск, 1957.
2. Писатели Карачаево-Черкесии. Черкесск, 1966.
3. Писатели Ставрополя. Ставрополь, 1974.

Онбешинчи дерс

Дерсин темасы: Байкъулланы Абдул-Керим. «Партияса, партиа», «Сенсе меннге эм багъалы».

Дерсни мураты: Коммунист партиягъа, Совет джуртха урушганланы сиймекликлерин ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: авторну портрети, авторгъа аталгъан альбом, карточкала, грампластинка «Партияны джыры».

Дерсини, барыуу — ушакъ эм соруу халда.

I. Юйге берилген ишни тинтну, багъа беруу.

II. Энциш.

1. Синонимле. *Тишмекча — локъумча, къабырчакъ-лана — кюе, тилкем — кесек-кесек, тебеди (джюрек) — урады, тулпар — къарыулу, кючлю.*

2. Тенгешдирнуле, метафорала, эпитетле.

Беш бармакъча, деуле кибик, бурмакъанат булутла, мынчакъ, сынджыр, кюмюш къанга, д. а. к.

(Сёзлюк ишни бу халда тинтерге боллукъду.)

III. Жангы дерс.

1. «Байкъулланы Пагону джашы А-Керимни джашау джолу» деген альбом бла хайырлана, устазны ушагъы.

2. Сёзлюк иш бардырады, «Партияса, партия» деген пазмуну кесгини окъуйду: *Залимликни — артыкълыкъны, ау кёзле — мутхуз кёрген кёзле, Мамыр — тынч, рахат.*

3. Бу тизгинлени магъаналарын кесини сёзлери бла ким айтыр?

Залимликни къурутхан,
Джюреклени солутхан,
Ау кёзлени джарытхан —
Партияса партия!

Джуртуму деу, баш этген,
Халкъымы тенг, джаш этген.
Къарнашлыкъны бегитген —
Партияса, партия!

Быллай парт сёзле къошаргъа, келтиррге боллукъду:

«Партия — рахатлыкъны ышангылы билегин»,
«Партия — кюнсюзтеге кюню, ёксюзтеге юйдю»,
«Партияны сёзю — халкъны сёзю», д. а. к.

4. Сабийлени Партияны юсюнден башха джазыучулары назмулары бла шагърей этерге боллукъду.

Сёз ючюн: Байрамукъланы Халимат — «Партия, махтау, бюсюреу сеннге!», Сюйюнчланы Азамат — «Партия», Къулийланы Къайсын — «Партиягъа».

Тилинг — Ленинни тилиди,
Сёзюнг керттик сёздю,
Ызынгдан элтесе халкыны —
Ёмюрлюк хорлам биздеди.

Къралланы кърч каласы,
Аталаны къруанчыса,
Сабийлени умутуса.

(Устаз талай назму, джыр, нарт сёз айтыргъа, юл-
голе келтирирге боллукъду, ол заманда сохтала суююб
тынгылайдыла, кеслери да билгенлерин, кёргенлерин
айтыргъа ёч боладыла.)

5. Сабийлеге кесгин окъутуу (2—3 сабийге кесек-ке-
сек).

6. Хапарын текстге джууукъ ачыкълау.

Классха соруула (назмуну соруула бла беги-
ти, экшичи назмугъа кёчюу: «Сенсе меннге эм багъалы»).

Назмуну биринчи кере устаз кесгин тилде окъуйду,
сабийлеге окъутады, андан сора башлайды соруб:

1. Автор Ата джуртха терен суюмеклигин къаллай
сёзлени айтыб билдиреди?

...джаным мени, баш махтауум,...
...Деу Ленинни, сенсе меннге эм багъалы,
...кюнча чыкъгъан, тюз джюрегим, джаным, татлы...
...майда чакъгъан, ...сыфатынг джаш, ...кёз джарыгъым
...джан аямам, ...сенсе меннге эм багъалы...»

2. Ата джуртну юсюнден къаллай назмула, нарт сёз-
ле билесиз?

Устаз талай назму айтыргъа боллукъду.

Сёз ючюп: Хубийланы Осман — «Совет джуртум»,
Байрамукъланы Халимат — «Къралыма», Хубийланы
Назир — «Джуртум», д. а. к.

Быллай нарт сёзле келтирирге боллукъду: «Адамны
насыбы Ата джуртуду», «Ата джуртум кёз джарыгъым-
ды», «Ата джуртунг — сыйынг, насыбынг, берекетинг!»

3. Бу тизгинлени магъаналарын ким ачыкълар?

Бетинг арну, сыфатынг джаш,
Халкынг эркин, шох, насыблы,
Мамыр ючюн кюрешде баш,
Сенсе меннге эм багъалы.

Урунама, ишден къалмам,
Ангым, сёзюм бирди, таны,
Сени ючюн джан аямам,
Сенсе меннге эм багъалы...

(Назмуну бу халда тинтерге боллукъду).

III. Юйге иш: «Партияса, партия», «Сенсе меннге эм багъалы» деген назмуладан бирин азбар этерге.

IV. Бегиту.

1. Назмуланы кесгин окъуу, ханарларын айтыу.

2. План салыу (эсде).

3. Хар кесегине ат атау.

V. Энци иш.

Карточка № 1

1. Автор табигъатны ариулугъун къаллай сёзле бла суратлайды? (Чегетин, суун, тюзюн, джерин, ёзенни.)

2. Ата джуртха сюймекликни танытхан бир-эки, юлгю келтир.

Карточка № 2

1. Сен художник болсаг, «Мени Джуртум» деген темагъа къаллай сурат саллыкъ эдинг?

Карточка № 3

1. Сочинение джаз: «Ата джуртум — кёз джарыгъым». Эпиграф:

«Къанлы душман

джерибизге джугланыб,
Кёб къыйынлыкъ, зарауатлыкъ

Туугъан Джуртум, къалмагъанса
салса да,

Тауунг, тюзюнг бомбаладан
кюл болуб,

толса да!»

(Акъбайланы Азрет.)

V. Грампластинкагъа тынгылау. «Ата джуртум». Боташланы Р.

VII. Этилген ишлеге багъа беруу, оюм алыу.

Боташланы Абидат

(1902)

IV классада Абидатны «Биринчи къуш» деген назмусу, бешинчи классада да «Джаз таиг» деген назмусу окъуладыла. IV бла V классланы «Методика болушлукъларында» Абидатны чыгъармачылыкъ джолундан джазылгъанды, чыгъармаларыны библиографиясы берилгенди. IV классада аны «Айхан бла сауутлары» деген чыгъармасын окъургъа бир сагъат бериледи. Бу табда джазыучуну IV, V, VIII класслада айтылмагъан назмуларыны бир къауумуна къаралады. Абидат, эски джашауну халкъ-

гъа берген заманын кеси кѳрген адам болгъаны себебли, кѳб назмусунда ол заманы кыйыплыгъыны юсюнден айтады, 1950 джыл «Джашауум» деген назмусун ол кеси къаллай заманда къалай окъуб тебргенини юсюнден башлайды:

Тиширюгъа окъургъа
«Джарамагъан» заманда,
Окъуйма, деб термилб,
Кюреше эдим хама да.

Поэтессаны кѳб назмуларында Октябрь революция тиширюлагъа айырылыб багъалыды деген магъана барды. Эски заманда джашауну кесини такъырлыгъындан сора да тиширюуну кеси джашаб тургъан юйюнде да толу эркинлиги болмагъанды. Алай а Абидат, тиширюла эркинлик табхандыла деген бла къоймай, алгъын унукъгъан тиширюла энди джангы джашауну тыйыншлы адамлары болуб, махтаулу ишлегенлерини юсюнден джазады.

«Сегизинчи март» деген назмусу бу строфа бла башалады:

Сегизинчи март, сени
Излеминги табхабыз,
Коммунагъа джол берген
Эшниклени ачхабыз.

Валентина Терешкова космосха учханына да ол кесини энци къууанчынача къарайды.

Поэтесса, урунууда уллу джетишимлери болгъан тиширюлагъа атаб, назмула джазгъанды. Аны «Тамбла» деген назмусу не къадар эришиб, джигер урунургъа чакъырады.

Адамны джылы келсе, джюрек учунмакълыгъы къарыусуз болады, дейдиле. Алай болса да совет космонавта, Абидатны джюрегин учундуруб, ол «Космосну джигитлерине» атаб назму джазгъанды.

Назмуларыны къайсы биринде да автор Ата джурту бла махтанады, «Джуртунг ючюн» деген назмусун Абидат Қъаракетланы Иссагъа атагъанды. Назмуда эки затны юсюнден джазылады. Биринчиси, Иссаны ана тилде биринчи назму китаб чыгъаргъаны, белгили поэт болгъаны, экинчиси — фашизм джерибизге от ачыб келген кюн, джауну аллына къаршчы чыгъыб, уллу джигитлик эте ёлгени. Абидат Иссаны чыгъармачылыкъ ишин, аны кесини бек иги билиб джазгъанды.

Бир назмусун Абидат Совет Союзну Джигитине, гвардиячы полковникге — Багъатырланы Харуннга атаб джазгъанды. Назмуну ал кесеги суратлау джаны бла артыкъсыз да игиди:

Джерибизге джауну оту ачылгъан кюн,
Юсюбюзге от джилтинле чачылгъан кюн,
Езенлени къара тубан басхан кюн,
Къан ырхыла тенгиздеге баргъан кюн,

Къара булутла джерибизге булгъаниган кюн,
Белибизге къара джылан чырмалгъан кюн,
Къыйынлыкъла джуртубузну къыйнагъан кюн,
Деу джюрекле джаугъа къаршчы къайнагъан кюн...

Хар назму бирер затны юсюнден джазылады, алай болса да адамны терен сагъышландыргъан, джашаугъа ойлашдыргъан, джюрек сезимлени къозгъагъан, къысха-ча айтыргъа, философия назмула да тубейдиле. Аллайгъа «Умут» деген назмуну санаргъа боллукъду. Адамны джюрегинде ашхы умутла болмасала, джашау анга мутхуз, такъыр кёрюнюкдю. Адамгъа таукеллик берген, аны алгъа элтген ашхы умутду.

ЛИТЕРАТУРА

Абидатны къарачай тилде китаблары

1. Джахил тиширыу бла окъугъан тиширыу. Нарсана. 1931
- Илкер. Нарсана, 1931.
2. Илкер. Нарсана, 1931.
3. Айхан бла сауутлары. Микоян-Шахар, 1936.
4. Къызчыкъ бла къоянчыкъ. Микоян-Шахар, 1936.
5. Сайланганлары. Черкесск, 1964.
7. Эки джашау. Черкесск. 1972.

Орус тилде

Слово о заветном. Черкесск, 1975.

Джыйымдыкъ китабла къарачай тилде

1. Джюрек джырлайды. Черкесск, 1957.
2. Къарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь, 1965.

Абидатны китаблары къарачай тилде

1. А. И. Караева. Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.
2. Писатели Ставрополя. Ставрополь, 1974.

Дерсени темасы: Боташланы Абидат. «Айхан бла сауутлары».

Дерсин мураты: Урунуугъа, тазалыкъгъа юрентну.

Дерсе окъуу керекле: Карточкала, авторну сураты, альбом.

Дерсин барыуу ушакъ халда.

I. Ётген дерсин къайтарыу.

1. Байкъулланы А. Керимни творчествосу.

2. Назмуланы бирин азбар ким айтыр?

(Сабийле азбарны айтхан заманда, устаз литературадан тетрадлагъа кёз джетдиреди; классда бошалмагъан ишлени бошаб келирге керек эдиле.)

3. «Мени Ата джуртум» деген сочинениени ким окъур? (1—2 сочинениени окъутады.)

4. Устаз «Ата джуртну» юсюнден башха назмула, нарт сёзле да сорады.

II. Юй ишге багъа берну, оюм алыу.

III. Жангы дерс.

1. Авторну юсюнден устазны ушагъы.

а) Биографиясы.

б) Портрети.

в) Альбом — «Боташланы Абидатны джашау джолу».

2. Кирсизликни юсюнден, джигерлик бла эринчекликни юсюнден.

Бу ушакъгъа келишген талай нарт сёз да келтирирге боллукъду.

«Джашлыгъында кирли болсан,
Къартлыгъында бечел болурса.»

«Кирлини ашы — кюлде».

«Осал адам — эринчек».

«Эринчек адам ишин кюн-кюннге болджал этер».

«Джигерлик — насыбды».

«Джигер адам кирсиз болур», д. а. к.

3. Устаз назмуну кесгин окъуйду.

4. Сабийлеге хапарын сорады.

Окъулгъанны хапарын кесини сёзлери бла ким айтыр?

5. Сабийле ичлеринден энчи окъуйдула; бетледе окъуйдула андан сора.

Соруула: а) Айхан ююн тутханды? б) Айханны сау утлары не ююн кёлкялды боладыла? в) Айханны кирсизликге не зат тюшюндюрдю? г) Айхандан, сауутладан ким тереди? д) Тазалыкъ, кирсизлик нени танытады? е) Сиз школу, кабинетин кяалай тутасыз? ё) Бир кяауум сабийини школ формасы «кяууаныб», бир кяауумну-кяу «мыдах» нек болады?

IV. Юйге иш:

1. Бетледе кесгин окъурча, юрениб келирге, джарашдырыб хапарын айтыргъа.

1. «Юйде мени джумушум» — сочиненнечик джаргъа.

V. Джангы дерсни бегитну.

1. Бетледе кесгин окъуу.

2. Чыгъарманы кесгин окъуб, ат атаргъа.

3. Сизде болмагъан, сиз кёрмеген не затлары болгъанды Айханны?

(Тегене...)

VI. Энци иш.

Биринчи кяауум кёб магъаналы сёзлени тетрадлагъа джазыб ишлейди. *Кир, тукъум, къара, бек, эт, ау, къара, къоп, д. а. к.*

Бу сёзлени болушлукълары бла тюрю-тюрю магъанада айтымла кяурау.

Экинчи кяауум карточкала бла ишлейди:

1. Сюйген эпизодунга ат ата, планчыкъ сал.

2. Суратчы болсанг, бу эпизодха сен кяаллай суратла саллыкъ эдинг?

Ючюнчю кяауум текст бла ишлейди.

1. Бетлеулени айырыб тетрадха джазады.

2. «Джигер адам — кирсиз болур» деген темагъа хапарчыкъ кяурайды.

VII. Этилген ишлеге багъа бериу, оюм алыу.

Онсегизинчи дерс

Дерсни темасы: Байрамукъланы Халимат. «Таулу джаш урушда» (1-чи кесек. «Джылла бла таула» романдан).

Дерсни мураты: Кесгин окъуу, Уллу Ата джурт кязауатда бирикмекликни, фашизмге кяршчылыкъны ачыккълау.

Дерседе окъуу керекле: авторну портрети, авторга аталыб альбом, карточкала.

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

1. Классха соруула.

1. Юйге берилген дерседен сорлугъу болгъан, ангыламагъаны болгъан бармысыз?

2. Боташланы Абидат джазгъан затладан нени окъугъансыз?

3. «Айхан бла сауутлары» деген чыгъарманы кеслерини сёзлери бла экеулен бетледе хапарын айтадыла.

4. «Джигер адам кирсиз болур» деген темагъа джазылгъан сочиненини ким окъур?

Устаз 1—2 ишге жъараргъа боллукъду.

II. Юй ишге багъа бериу.

III. Жангы дерс.

1. Байрамукъланы Халиматны биографиясын, творчествосун эсге тюшюрюу.

2. «Джылла бла таула» деген романны юсюнден ушакъ.

а) романны идеясы, образлары;

б) романны тили;

в) романда Уллу Ата джурт къазауат къалай суратланады?

г) Романда совет халкъны Ата джуртха чексиз суюмеклиги.

3. «Таулу джаш урушда» деген кесекни кесгин окъуу.

Устаз юзюкню кесгин окъуйду, сёзлюк иш бардырады, сабийлени эслерин планига бёледи.

4. Окъулгъанны хапарын айтыу (ангылагъанларыча).

5. Сабийлеге кесгин окъутуу.

Соруула:

1. Шахар нек тынгысызды?

2. Не тилекле бла келедиле адамла военкоматха?

3. Урунган халкъ къалай ишлейди?

4. Анасына жаншыны письмосу?

5. Кимни аманат этеди исьмода?

6. Бу сёзле кимни сёзлеридиле, къалай ангылайсыз?

— Бизге чыртда къайгъы болма, джигит бол.

— Берген сютюм бла тилеймс, дерт ал, бет джойма.

7. Лейтенант Жук кимди?

8. Аслан госпитальдан къайры кетеди?

(Устаз толу джууаб излейди, сабийле джетипидирал-
магъан джерлерин да джетипидире, оюм этеди.)

IV. Юйге иш:

1. Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа.
2. Асланны письмосун, (анасыны сёзлерин азбар этерге.

V. Бегитиу.

1. Энци окъуу.
2. Хапарын айтыу.
3. Хар кесегине ат атау, план салыу.

VI. Энци иш.

Биринчи къауум карточкала бла ишлейди.

Карточка № 1

1. Госпитальны начальниги бла Асланны ушакъла-
рын таб.
2. Диалог халда тетрадынга джаз.

Карточка № 2

1. Евдокия Ковалева кесини юсюнден Аслагга не
хапар айтады?
2. Ковалеваны юсюнден къаллай оюу этилгенди?
3. Аслан госпитальдан нек кетеди?

Экинчи къауум сюйген эпизодуна ат атайды, хапа-
рына кёре назмула, джырла айтады.

Ючюнчю къауум Ата джурт къазауатны юсюнден
нарт сёзле, назмула джазады.

Сёз ючюн, нарт сёзле: «Батыр бир ёлор, Къоркъакъ
минг ёлор»; «Джигит болмагъан джерде хорлам бол-
маз». «Ёлюмсюз къазауат болмаз» д. а. к.

VII. Этилген ишлеге багъа берну, оюм алыу.

Онтогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Байрамукъланы Халимат. «Тау-
лу джаш урушда» (экинчи кесегин).

Дерсни мураты: Уллу Ата джурт къазауатда
Ата джуртха ёлчесиз сюймекликин, таукелликин, джи-
гитликин ачыкълау, патриотлукъ сезимни бегитиу.

Дерсде окъуу жерекле: Эпидиаскоп (Ата
джурт къазауатны юсюнден сурагъланы кёргюзтюу).
Грампластинка «Солдатны ахыр письмосу» (Къочхар-
ланы Марат).

Дерсни барыуу --- ушакъ, соруу халда.

1. Классха соруула.

1. Юйге берилген ишден соруугъу болгъан, ангыламагъаны болгъан бармысыз?

2. Ким айтыр, юйге не берилген эди? (Асланны писъмосу 1—2 сабий айтады.)

3. Ата джурт къазауатны юсюнден къаллай джырла, назмула билесиз? деген заманда сабийле талай зат айтырыкъдыла. Сансыз этиб къоймай, хар айтылгъан, этилген ишге багъа бериб, кёллерин кёлтюрюге керекди. Олсагъатда бу джол айталмагъан сабий экинчи джол айтырыкъды. Сабийини джюреги учунуб, акъылы бу ишге бёлюнюрге керекди.

4. Хапар кесекни юсюнден ким айтыр?

(Экинчи кесегини окъугъан сабийле да чыгъарла, алагъа эс бёлюрге керекди, романны излегенле да болурла. Китабны табаргъа устаз болушургъа керекди.)

II. Джангы дерс.

1. Устаз, сёзлюк иш бардыра, окъугъан сабийлеге хапарын сора, джангы дерсге кёчеди.

2. Сабийлеге кесгин окъутуу, хар кесегине ат атау. Бу хапарчыкъгъа быллай атла атаргъа боллукъду: «Джауну бомбасы», «Бизни палата», «Фронтха ызыма кетеме», «Атака башланды», «Джауну танкалары».

Сабийле бу темалагъа джууукъ хапарчыкъла къураб айтыргъа боллукъдула.

III. Джангы дерсини соруу халда бегитну.

1. Хапар юзюкню баш магъанасы неди?

2. Асланны патриотлугъун, анасына терен суймеклигин неден билебиз?

3. Бу плашка кёре хапар ким айтыр?

(Дерсде заманны кёб алмаз ююн, бу плаш къагда джазылыб, хазыр болуб турургъа керекди).

а) Асланны анасына писъмосу;

б) Аслан госпиталда;

в) Асланны фронтда сагъышлары, аны иёгерлерини джигитликлери.

IV. Юйге иш: «Джигитлик ёлмейди» деген темагъа сочинение джазыб келирге.

V. Тил ёсдюрюу.

1. Эпидиаскоп бла ишлеу.

2. Эпидиаскопда кёрген суратлагъа назмула джарашдыруу.

3. Грампластинкагъа тынгылау: «Солдатны ахыр псымосу.»

VII. Этилген ишлеге багъа берну, оюм алыу.

Хубийланы Осман

(1918)

Тёртюнчю классда Османны сабийлеге джазылгъан «Мен кимме?» деген эл берген джомагъы бла «Тенгле» деген ханарып окъуйдула. V классда «Ленинни джыры», «Акъ кёгюрчюн», «Ана» деген чыгъармаларын окъуйдула. Ол класслагъа джазылгъан методика болушлукъда аны чыгъармачылыкъ джолундан айтылады эмда чыгъармаларыны библиографиясы берилгенди.

VI классда «Аманат» деген трилогияны экинчи китабындан бир кесек окъулады.

Романны ал эки китабында Уллу Ата джурт къазауатны юсюнден джазылады, ючюнчю китабда уа сёз къазауат бошалгъандан сора тау элде джашауну юсюнден барады. Алай болса да окъуучу ал эки китабны бир къауум геройларына тубейди.

Биринчи китабны эпиграфы экинчи, ючюнчю китаблагъа да келишеди.

Ата Джуртум, сени къара кюнюнде
Джанган отдан къутхардыла халкъларынг.
Елюм джокъду джигитлеге ёмюрде! —
Джазылгъанды джюреклеге атлары.

Роман 1941 джылны джазы бла башланады. Педучилищени бошагъан джашла, кызла тау элдеге, юйлерине ашыгъадыла. Аланы ичинде романны баш герою Хасан да барды. Окъууну бошагъанларына ала устазла бла бирге къууанч этедиле.

Джаш адамланы джюреклерин джарыкъча, кюн алтыш таякъларын акъбаш таулагъа ийиб, кёк да чууакъ болгъанча ангылашынады. Алай а фашист Германияны къазауат ачханы олсагъатлай алагъа джетеди.

Кърал чекледе атылгъан тобланы, бомбаланы къара тютюнлерин таулары башында кёрюнгенча болады.

Алай болса да, автор ол кюн огъуна бютеу джашла аскерге кетдиле деб къоймайды. Сёз ючюн, Хасанны аскерге къалай кетгени толу джазылады. Хасанны тамада къарнашы Азрет эртдеден бери да аскердеди. Аланы аталары бла аналары Мусса бла Джандет хар затха

кеслерича сагъыш этедиле. Азретге бир джукъ болуб къалгъан болурму, деб къоркъуб, Джандет «бу айдан бери тюшюмде хаман къобуз согъулуб, той болуб кёреме, байрым кече уа юйюбюзню ичи къара сюртюлюб кёрдюм»,— дейди.

Мусса, тюз малчы болса да, джашаугъа сагъыш этген, джаш тёлюню, джангы джашауну ангылай билген адамды.

«Алан, бусагъатда сабийле обурдула. Биз джаш заманда къарныбыз ач болмаса, юсюбюз джаланигач болмаса, къралны къайгъысын этмей эдик. Этерик эсек да, бизге сормай эдиле. Биз олсагъатда дунияда Кавказ бла Эресеиден, Тюркден сора джукъ джокъду деб тура эдик. «Окъумагъан сокъурду» деб тюз айтадыла. Барын этдирген да къарангылыкъ кёре эдим», — дейди.

Хасан, тюгел джылы джетмесе да, талай кере военкоматха барыб, кеси разылыгъы бла аскерге кетеди. Фронтода уллу къралыбызны кёб тюрлю халкъларыны джашлары татлы тенгеча, антлы къарнашлага, бир иннетде, кёлсюзлюк этмей, сыйлы джерибизни къанлы джауладан тазалар ючюн, джан аямай кюрешедиле.

Аскерчилени джигитлик этгенлерини кёргюзтгенча, автор фашистле халкъгъа салгъан къыйынлыкъны да кёргюзтеди.

Азретни багъалы тенги Соколов бла Хасан госпитальда бир-бирине тюбешедиле. Хасан Азретге саугъагъа берген партабакны Соколов, хурджунундан чыгъарыб, Хасанига кёргюзтеди. Ол партабакны ичинде уа Азрет Хасанига джазгъан писъмочукъ:

«Багъалы къарнашым! Соколов мени шохумду. Ол талай кере мени ууахтыдан къалдыргъанды. Ким биледи, къазауат сенин тюбешдирсе, бир-биринги атмагъыз. Аны энди мени кёномден кёр. Биз энди тюбеширден оздукъ. Азрет.»

«Азрет сени меннге аманат этгенди, — деб Хасан алай айтады. Соколов да «Сени меннге аманат этгенди», — дейди. Джангыдан, къарнашлага, къаты къучакълашадыла. Биринчи китаб аны бла бошалады.

Экинчи китаб Хасанны госпитальда джатхан заманы бла башланады. Фронтоу джер-джерини кёргюзгени бла бирча, автор 1942 джылы аягъында немец фашистлени Къарачайда салгъан къыйынлыкъларын, кирген джерлерине ёлюм келтиргенлерини джазады. Украинада партизанлары этген джигитликлеринден романда кёб айтылады.

Китабы окъугъан заманда бютеу фронтну юсюнден дегенча окъуучу хапарлы болгъанлай турады.

Экинчи китаб бизни аскерле Берлинге кириб, рейхстагны башына кызыл байракъны такъгъанлары бла бошалады. Алай а ол кюн Азретни Берлинде ёлгени да белгилн болады. Китабы эм ахыр тизгинлери:

Хасан кесни джыйыб, башын ёрге тутду. Джазгъы кюнню такълары бетинде ойнай, кёл этди:

-- Тенгле, биягъы кюннюбюзню тийиб келгенин кёремсиз?!.. Джарыкъ кюннюбюз энди батмасын.

Суратлау джаны бла романы иги джазылгъан джерлери кёбдюле. Сёз ючюн, экинчи китабы аллы былай башланады: «Джай чилдеде кюнню пессен адамланы мыйысын къайнатады. Днепр, джауар булутча къаралыб, сабыр толкъунларыны чыпал-чупул тауушлары аз эшитиле, тенгизге ашыгъыш барады. Уллу сууну бойунда эски шахар мыдахды. Аны кенг орамларында бир тилли кёрюмейди. Кюнню аралыгъында «шайтан джел» букъуну буруб, кёкге чыгъарады. Юйлени аллы джабыб тургъан джёге, бусакъ, къайын терекле, чапракълары мууал болуб, джерге къарайдыла.

Шахарны кюн чыкъгъан джанында, темир эритген заводдан узакъ бармай, акъ сюртютлен узун юйню экинчи этажындан мыдах согъулгъан къобуз таууш эшитиледи. Ол Хасан джатхан госпитальды. Арт эки ийыкъны ичинде дженгил джаралары болгъанла, сау болуб, кеслерини аскер бёлеклерине кетгендиле. Алай а, кетгенледен эсе, джангы джаралы болуб келгенле кёбдюле.»

Китабда тюрлю-тюрлю тенгешдирнуле, нарт сёзле кёбдюле. Ала кеслерини орунларында тыйынылы кёрюнедиле, айтылгъан затны магъанасын терен этедиле. Аладан бир талайын келтирейик: «Ашда бёрю, ишде ёлю», «Къонакъ суймеген къонакъбайча», «Уллу сёлешме да уллу къаб», «Эртденинги кёз экили кёреди», «Тойгъан джерден туугъан джер ашхы», «Къыйырдагъы къыйынлы», «Ана кёлю балада, бала кёлю агъачда», дагъыда башхала.

Хубийланы Османы «Аманат» деген трилогиясыны юсюнден Акачыланы Софьяны «Карачаевский роман» деген китабында да джазылгъанды. (Черкесск, 1980).

Османы эм артда чыкъгъан «Сёлешедиле таула» деген китабына иги эртде джазылгъан бир талай наз-

му да киргендиле, алай болса да, назмуланы асламысы арт джыллада джазылгандыла. Бу китабха назмула бла «Блей» деген поэмадан сора да очеркле, хапарла, «Дерт» деген роман киредила. «Дерт» кеси энчи китаб болуб 1971 джыл чыкыганды.

Поэзияны биринчи бёлюмюне «Джашауунг — джуртуунг» деб аталганды, экинчи бёлюмюне «Хали, суймеклик, адамлыкъ» деб аталганды. Кёб назмусунда поэт туугъан джерге, бютеу Ата джуртха чексиз суймеклигин юсюнден джазады.

Бу назмуда поэт космосха чыгыуну сансыз этиб джазмайды, туугъан Ата джуртубузну не къадар багъалы кёрейик деген иннетде джазады.

Кесини туугъан анасын бек сюялмагъан «туугъан къаралы да сюяллыкъ тюлдю», деб тюз айтадыла. Баласын анадан бек суйген болмайды, ол суймекликини сан этмеген а дунняда джукъну багъалатырыкъ тюлдю. «Тёзалмай» деген назмусунда ананы балагъа суймеклигини терен сезимлери болгъаны айтылады.

Уллу болмасала да, адамны джашаугъа ойлашдыргъан назмула аз тюлдюле. Сёз ючюн, адамны онглу кюнюнде тенги, шагърейи кёб болуб, аягъы тайгъан кюн а къатында кёрюнюрге излемегенле тюбейдиле. Андан сора адамны акъылы, болуму бетине джазылыб турады, деб сёз барды. Автор ол айтыуну алай тюзге санаб къоялмайды: иги къарамлары, келбетлери болуб, терсакъылла да тюбейдиле. Адамны бетине къараб, акъылын билеме деген тенгизге къараб, аны тюбю къаллай болгъанын билеме дегенчады.

Бизни къралда кёб тюрлю миллетле бир иннетде, бир-бирин багъалы кёрюб джашагъанларыны юсюнден поэт «Неди башхалыкъ» деген тёрттинизгинде тюз кёргозтеди.

Бир джерде джарашыб ишлемей, кеслерин орамгъа салыб, уллу кёллю болуб айланган джаш адамланы сагъышландырырча, «Сен кимсе?» деб соруу салады поэт. Китабда талай назму адамлыкъны сакъларгъа, адебли болургъа чакъырады.

Адамла бир-бири бла не къадар иги джашасала, джашау аллай бир иги кёрюннюгюн талай назмусунда айтады. Эм иги адамгъа уа не тюрлю джол бла да башына рысхы джыйгъанны санаргъа керек толдю, джамагъатха кимни кёб хайыры джугъа эсе, аны санаргъа керекди деген иннет назмуланы ич сёзлериди.

ЛИТЕРАТУРА

Хубийланы Османны ана тилде китаблары

1. Комсомол джырла. Нарсана, 1936.
2. Аманат. (Биринчи китаб). Черкесск, 1959.
3. Аманат. (Экинчи китаб). Черкесск, 1961.
4. Аманат. (Ючюнчю китаб). Черкесск, 1965.
5. Ант. Черкесск, 1963.
6. Адамла. Черкесск, 1966.
7. Мурат. Черкесск, 1969.
8. Джукъусуз кечеле. Черкесск, 1969.
9. Дерт. Черкесск, 1971.
10. Джылла. Черкесск, 1974.
11. Туугъан джерим. Черкесск, 1966.
12. Сёлешедиле таула. Черкесск, 1978.

Османны орус тилде китаблары

1. Время. Черкесск, 1957.
2. Люди. Москва, 1974.

Къарачай тилде джыйымдыкъ китабла

1. Джашауубузну байрагъы. Фрунзе, 1956.
2. Таза джюрекден. Фрунзе, 1957.
3. Джилтинле. Алма-Ата, 1957.
4. Джюрек джырлайды. Черкесск, 1958.
5. Биринчи атламла. Черкесск, 1958.
6. Алчыла. Черкесск, 1961.
7. Къарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь, 1965.
8. Тапг джарыкъ. Черкесск, 1977.

Орус тилде джыйымдыкъ китабла

1. Дружба. Черкесск, 1957.
2. Горный поток. Черкесск, 1958.
3. Свет дружбы. Черкесск, 1963.
4. Журнал «Дон», № 4. Ростов-на-Дону, 1973.
5. В семье единой. Черкесск, 1978.

Османну творчествосуну юсюнден

1. А. И. Караева. Становление карачаевской литературы. Черкесск, 1963.
2. Писатели Карачаево-Черкесии. Черкесск, 1963.

3. А. И. Караева. Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.
4. Писатели Карачаево-Черкесии. 1966.
5. Н. Кагиева. Судьба страны — судьба твоя. Черкесск, 1973.
6. Писатели Ставрополя. Ставрополь, 1974.
7. Сыны обновленных гор. Черкесск, 1974.
8. Заманлы ауазы. Черкесск, 1975.
9. А. И. Караева. Обретение художественности, Москва, 1979.
10. Софья Акачиева. Карачаевский роман. Черкесск, 1979.

Джыйырманчы дерс

Дерсни темасы: Хубийланы Осман. «Фашист-леге къаршы». («Аманат» романдан).

Дерсни мураты: Сабийлени патриотлукъ сезим-лерин бегитну. Кесгин окъургъа юретну.

Дерсде окъуу керекле: авторну портрети, авторгъа аталыб альбом, иллюстрацияла.

Дерсин барыуу — ушакъ, кёргюзтюу халда.

1. Юй ишге къарау.

Устаз, парталагъа айланыб, юй ишлеге кёз джетдире, айырма ишлени сабийлени алларында кёргюзте махтайды, «Джигитлик ёлмейди» деген темагъа джазылгъан сочинешлени джыяды.

II. Джангы дерс.

1. Устаз ушакъ халда Хубийланы Османны джашау джолундан, чыгъармачылыкъ ишинден талай затны эсге тюшюреди. Османны творчествосундан эндиге дери не-син окъугъансыз? Къайсы темалагъа кёб джазады Осман? «Аманат» романны окъугъан бармысыз?

2. «Аманат» романны юсюнден ушакъ.

а) Роман къачан джазылгъанды?

б) Романны атына автор «Аманат» деб нек ата-гъанды?

в) Романны баш геройлары кимледиле?

г) Автор романда къайсы кёзююню суратлайды?

д) Романда совет патриотлукъ, совет миллетлени шолугъу, бирикмеклиги.

3. Сёзлюк иш да бардыра, устаз романдан юзюкню кесгин окъуйду.

а) Қим айтыр окъулгъанны хапарын ангылагъаныча?

б) Сабийлеге кесгини окъутуу.

III. Соруула бла иш:

1. Юзюкию аллында автор табигъатны къалай суратлайды?

2. Азрет бла Хасан аскердеп не джаза эдпеле?

3. Хаджибекир къаллай адамды, аны ишети педен белгиледи?

4. Немецле кирирни аллында Тебердиде болум къалай болгъанды?

5. Обкомну, облисполкомну къуллукъчулары анда не иш бардыргъандыла?

6. Эгечлеге къарачай атла нек атады Файруз?

7. Партизанланы Теберди ёзенде этген джигитликлери.

8. Бизни элде болгъанмыдыла партизанла, кимлени билесиз?

(Джангы дерсини бу халда бегитирге боллукъду).

IV. Юйге иш:

1. Кесгини окъуб, хапарын айтыргъа.

2. Китабда соруулагъа толу джууабла хазырларгъа.

V. Текст бла ишлеу.

1. Хапарда Файрузну юйдегиси бла алада джашыныб тургъан юч эгечни бир-бирине татлылыкъларын ачыкълагъан джерлерини табыгъыз.

2. Сайлагъан джеригизни окъуб, ат атаб, хапарын айтыгъыз.

3. Хаджибекир бла Джандетни ушакъларын къалай ангылайсыз?

4. Тохтар бла анасыны ушакъларын табыгъыз.

VI. Тил ёсдюрюу.

Бир къауум сабий «Бизни элчиле» деген темагъа хапарчыкъ джазады.

Экинчи къауум сайлагъан эпизодун ачыкълай, суратла салады.

Ючюнчю къауум партизанланы юсюнден юлгюле келтирирге боллукъду.

(Ол иште устаз кеси да болушады сабийлеге, алагъа этилген назмуланы, джырланы, парт сёзлени юсюнден).

VII. Этилген ишлеге багъа бериу, оюм алыу.

Джыйырма биринчи дерс

Дерсин темасы: Хубийланы Осман. «Абдулла».
(«Аманат» романдан).

Дерсин мураты: Абдулланы, джигитча, джаугъа къаршчы кюрешгенини ачыкълау.

Дерсе окъуу керекле: иллюстрация, альбом «Джигитлик ёлмейди».

Дерсин барыуу — ушакъ, соруу халда.

Классха соруула.

1. Юйге берилген ишден сорлугъу, ангыламагъаны болгъан бармыды?

2. Юйге не берилгенини ким айтыр?

3. Хубийланы Осман романыны атына «Аманат» деб нек атагъанды?

4. Автор романда не кёзююню кёргюзтеди?

Устаз юй ишни 3—4 сабийге сорады.

II. Джангы дерс.

1. «Абдулла» (Устазны ушагъы).

Саруула:

Романда бу юзюкге автор «Абдулла» деб нек атагъанды?

Абдулла кимди? Қыаллай джигитлик этгенди?

Кимлени сыфатлары бла тенгледирирге боллукъду Абдулланы сыфатын?

2. Сёзюк иш да бардыра, устаз кесгин окъуйду: *Белоруссия, Друть суу, горох, джыгра, „капут“, д. а. к.*

3. Сабийлеге талай иллюстрацияны кёргюзтеди «Абдулла сорууда», «Абдулланы чюйлейдиле», «Абдулла бла офицерни сёлешнулери.

4. Сабийлеге кесгин окъутуу, бу иллюстрацияны суратлагъан джерлеге эс бёлюу. Сёзючюни. «Абдулла бла офицерни сёзлери» деген иллюстрациягъа.

— Тамадагъыз кимди?

— Партизанды.

— Комиссарыгъыз а?

— Ол да партизанды.

— Қыайда болгъанларын билемисе, не-е?

— Нек билмейме, билеме. Алай а сиз аланы табарыкъ тюлсюз, сора нек сорасыз? Ала сизге кеслери келликдиле, ол заманда кёрюсюз.

— Нек келедиле?

— Сизден дерт алыр ючюн келликдиле!

III. Юйге иш:

1. Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа.
2. «Абдулланы сыфаты» (сочинение джазаргъа).

IV. Бегитиу.

1. Абдулла бла аны партизан пегерлерини батырлыклары неден белгиллиди?

2. Абдулла разведкагъа баргъан джеринде буйрукъну къалай толтургъанды?

3. Ол немецлени къолуна къалай тюшгенди, сорууда кесин къалай тутханды?

4. Джигитни джигитча ёлгенини юсюнден хапар айтыгъыз.

(Устаз толу джууабла излейди, джеттишдирмеген джерлерин кеси джеттишдиреди).

V. Текст бла ишлеу.

1. Хар кесегинне ат атау, план салу.

2. Хапарда Абдулланы джигитлигин, ётгюрлюгюн кёргюзген джерлени табуу.

3. Сочиненинге джууукъ Абдулланы сыфатын ачыкълау.

VI. Этилген ишлеге багъа берну, оюм алыу.

Шаманланы Медиха

(1936)

IVклассда Шаманланы Медиханы «Сагъатчыкъ» деген хапары юйде окъургъа бериледи. Ол классны «Методика болунлугъунда» Медиханы чыгъармачылыкъ джолундан кысха джазылгъанды, чыгъармаларыны библиографиясы берилгенди. VI классда Медиханы «Кичибатыр» деген повестини ал кесегин окъулады.

Бу китабда Медиханы талай чыгъармасыны юсюнден джазылады.

«Апа хамаи да болсун» деген китабын Медиха бек гитче сабийлеге атагъанды. Анда «Казимни мамурашчыгъы», «Хорлам», «Люаза бла Боряны къанатлары» деген хапарчыкъла басмалангандыла. «Тепчикле» деген китаб да гитче сабийлеге джораланганды. Анда джети хапарчыкъ басмаланганды: «Саугъа», «Садикден келе», «Аминат бла Халиматны школгъа баргъанлары», «Хасан школгъа ашыгъады, «Джилликле», «Ёпкелеучю», «Машиначыкъ». Хапарчыкъланы атлары ала сабийлеге джазылгъанлары ачыкълайдыла.

«Окъя бёрк» деген китабын автор I—VIII класслада окъугъанлагъа буюрады. Ханарла школ сабийле бла уллу адамланы юсюнден джазылгъандыла. Тил джаны бла къарасакъ да, Медиханы алда айтылгъан эки китабындан башха тюрлю джазылгъанды бу. «Окъя бёрк» чыкыгъанлай огъуна, проза чыгъармала джазартъа фахмусу болгъаны ачыкъланган эди. Китабы аллы былай башланады:

«Хар эртден сайын Ханымсат, гулоч гаягына да таяна, бир ташдан бир ташха секире, шоркъулдаб баргъан суу таба атланады. Джолда кишиге къарамайды. Ол огъай эсенг, бир-бирде адамладан кюнашхы да алмайды. Бу тиширюу, Къобанны джагъасына тюшюб, кюнюн ашырады. Бир-бирде уа, Сослан ташха башын салыб, къалкыб да къалады. Ханымсат, адамладан ёнкелегенча, кишинден хоншулукъ алмайды, хоншулукъ да этмейди.»

Бу тизгинлени окъусанг, адамны джашауунда, не зат эсе да, терен магъаналы бир зат болур деб, сагъышланаса, бу тиширюу былай нек этеди, аны не къыйынлыгъы, джюрегинде не джарсыуу барды деб, бу соруулагъа джууаб табаргъа ашыгъаса.

«Башпаханчыкъ» деген китабын Медиха назму халда джазгъанды, кесин да биягъы гитче сабийлеге атагъанды. Китабда бютеу да 34 назмучукъ барды. Ала къуру сабийлеге аталыб къалмагъандыла, сабийлени тиллерни бла, сабийлени сагъышлары бла джазылгъандыла. Ол себебден сабийле аланы бир сюйюб окъуйдула. Уллула окъусала, сабийле бир-бирни бла сёлеше тургъанларын эшитгенча боладыла.

Былай этсегиз, аманды, былай этсегиз а, игинди деб ауаз бермегенлей, сабийле кеслерни оюм этиб ашгыларча, алай джазгъанды Медиха. Сабий табигъатны сюерча, назмула алай къуралгъандыла. Ёсюб келген башпаханчыкыны юзюб алыргъа сабийчинки кёзю къыймайды, джел келиб аны юзсе, къыйпалады.

Харшым кишитикчинки мугур болуб тургъанын кёреди, юйсюз-кюнсюз тургъанына мыдах болуб, аны бла ушакъ этеди.

Шаманланы Медиханы «Кичибатыр» деген повести Къарачай литературада аскер темалагъа джазылгъан чыгъармаланы ичинде белгиллени бирни болгъанды. Аны алай этген юч затды. Биринчиси, повесть суратлау джаны бла иги джазылгъанды; экинчиси, композиция джаны бла таб къуралгъанды; ючюнчюсю, документли повестди. Китабда айтылгъан затла джашауда керти да болгъандыла. Хайрыкызыланы Кичибатыр бла Къара-

кётланы Ююсю юсюнден биз газетледе талай кере окъугъанбыз.

Повесть Кичибатырны бешипчи классда окъугъан заманындан башланады. Анда сейир джазылгъан джерле аз тюлдюле. Сёз ючюн, джау къуршалагъан Белоруссияны чегетлеринде, кеси джангыз талай кюнню айланып Кичибатырны аллына юсю-башы тозурагъан, ачдан инджилиб айланып бир адам чыгыб, «Кимсе сен?» деб шокну анга бурады. Бир-бирине шок атаргъа аздан къаладыла. Ол адам Элтаркъашчы Къаракётланы Ююс болгъанды. Экиси да къарнашлага къучакълашадыла, ол кюнден сора къазауатны кыйын джолларында бирге айланадыла.

Повестде автор геройларыны ич сагъышларыны таб кёргозте биледи. Сёз ючюн, джаралы болуб тургъан Ююс чегет ичинде къалкъыгъанында, Кичибатыр, анга къараб, сагъыш этеди: «Муну анасы кюн сайын намаз этиб, джашына кёб тилек тилей болур. Билегинде джарасы теренди. Андан инджилиб тургъанлай, бу къарангы чегетин ичин келиб тургъанды. Алайды. Керек заманда адамгъа кюч, къаруу да къайдан чыкыгъанын билмейсе. Ма бюгюн да барлыкъ эди, джарасы къайгылы да болмай. Меннге тюбегенинде сезгенди джарасыны ачыуун, ауругъанын да. Джукъла, солу, къарнашым».

Бу китабда Кичибатыр бла Ююсю этген джигитликлеринден сора да кёб партизаны, совет адамлары юсюнден джазылады, фашистлени джыртхычы джаныуаргъа ушаш халилери да кёрюнеди.

Автор чыгъармасын таб къурай билгени себебли, аны бир окъуб башласанг, аягъына джетгинчи, ары салыб къоялмайса.

Былайда дагъыда бир затны юсюнден айтыргъа тыйыншлыды. Повестде Кичибатыр къарнашы Юсуфну атын сагъынады. Кичибатырны къабырыны къатында Юсуфну суратха тюшгени да барды. Кичибатыр бла Юсуф эгиз къарнашла болгъандыла. Юсуф да къазауатны алтындан артына дери фронтда айланыпанды. Ол рейхстагны ичинде уруш этгенлени бириди. Аны этген джигитликлери ючюн бюгюн кёкюрегин орденле, медалла джасайдыла. Ол уруцууну да ветераныды, Огъары Марада джашайды.

ЛИТЕРАТУРА

Шаманланы Медиханы китаблары

1. Ана хамаи да болсун. Черкесск, 1968.
2. Тенгчикле. Черкесск, 1968.
3. Окъа бёрк. Черкесск, 1970.
4. Баппаханчыкъ. Черкесск, 1972.
5. Кичибатыр. Черкесск, 1976.

Джыйымдыкъ китабла.

1. Огъурулу таиш. Черкесск, 1969.
2. Толкъунла. Черкесск, 1973.
3. Тынгысыз джюрекле. Черкесск, 1979.

Джыйырма экинчи дерс

Дерсени темасы: Шаманланы Медиха. «Кичибатыр» (Документли суратлау повестден юзюкле).

Дерсени мураты: Сабийлени патриотлукъ сезимлерини ёсдюрюу, билимлерини тереи этну.

Дерседе окъуу керекле: авторну сураты, карточкала, суратла.

Дерсени барыуу — ушакъ халда.

1. Сочиненилени джыйыу («Абдулланы сыфаты»).

II. Джангы дерс.

1. Авторну юсюнден устазны ушагы.
2. «Кичибатыр» деген хапар юзюкню, сёзлюк иш да бардыра, устаз кесгини окъуйду. Андан сора соруула берирге боллукъду:

Кичибатыр, школну къоюб, ишге нек джарашды?

Кичибатыр къалай ишлейди?

Кичибатырны аскерге къалай ашырдыла?

Анасы андан не тиледи?

Кичибатырны къаллай халиси барды?

3. Сабийлеге кесгини окъутуу, маъанасын айыртуу.

III. Энци иш.

Бириичи къауум повестини II—IV башлары бла ишлейди.

Хар кесегине ат атау, хапарчыкъ къурау. «Школ джылла», «Кичибатыр колхозда», «Ючмюйюш писъмола».

Экинчи къауум повестини V—VI башлары бла ишлейди

а) Михаил бла Кичибатырны ушакълары болгъан джерини таба, диалог халда тетрада джаз.

б) Джазыллык хапарны планын салыу.

Ючюнчю кѳауум повестин VI башына план салады, соруулагѳа толу джууаб береди.

а) Кѳазауатны биринчи кюнѳу кѳалай суратланады?

б) Михаилны ѳлгенине Кичибатырны терен бушууну юсюнден кѳаллай хапар айтыргѳа боллукѳду.

в) Кичибатыр бла Юнѳсюн тюбешилери.

г) Кичибатыр бла Юнѳс кѳартла бла кѳалай танышхандыла?

д) Кѳартланы таулу джашлагѳа кѳарагѳацларыны юсюнден хапар айтыу.

е) Немецлени юсюнден кѳаллай хапар айтды кѳарт?

(Устас толу джууабла излерге борчлуду, ала джеттишдирмеген джерлерин да джеттишдире).

IV. Юнѳге иш: III—VI башын кесгин окѳуб, хапарын айтыргѳа, бетледе хапар айтыргѳа, кѳарт бла джашла болуб.

V. Карточкала бла, суратла бла ишлеу.

Биринчи кѳауум суратла бла ишлейди (берилген сѳзлеге таяна: *Хыны кюн, солоатла, танкала, джаралыла носилкала, школда, дангыл тюз, кѳыш, кѳл кѳабырла*).

Суратха кѳараб, бу сѳзлеге таяна, ат да атай, хапарчыкѳ кѳураб джазаргѳа. Сѳз ючюн, «Ант».

ѳкинчи кѳауум бу суратха шагѳатлыкѳ этген назмула, парт сѳзле излейди китабда. Сѳз ючюн, Акѳбайланы Азрет. «Сакѳ болсунла балала».

ѳсгераймай кѳалгѳан ѳдим атам
Сабийликден, ѳл урушха кетгенде.
Джюрегимде кѳалгѳанд аны кѳарамы,
ѳтгюрлюгѳу мениге «сау кѳал!» дегенде.

Палат санга, ачы уруш, минг палат!
Аталаны балаладан айыргѳан.
Джокѳду сеннге бир инсандан кечмеклик,
Джюрекледе ауур джара кѳалдыргѳан.

Биз сюербиз Ата джуртну сизнича,
Душман окѳдан бѳгѳюлмеген атала!
Джер юсюнде рахатлыкѳ турурча,
Хар кѳайда да сакѳ болсунла балала!

Парт сѳзле: «Джауну урсанг, бек ур»; «Джауну хорлагѳан — махтау»; «Уруш халкѳны джаууду». д. а. к.

Бу ишни былайыракъ бардырыгъа боллукъду. Назмуну магъанасына кёре, соруула берирге да боллукъду.

Экинчи къауум текст бла ишлейди.

а) Юнюс бла Кичибатыр къаллай оноула этедиле?

б) Юнюсню кимлеге тамада этерге умутчуду Кичибатыр?

в) Кичибатыргъа не джууаб береди Юнюс?

г) Партизанланы юсюнден къаллай назмула, джырла билесиз?

Бу кёзюуде устаз кеси 1—2 назму окъургъа боллукъду. С ё з ю ч ю н: Къагъыйланы Назир. «Къара тебе».

Къара булутла, кёклени басыб,
Пек турадыла туракълаб?
Этда бир ана джылайды, хариб,
Къара тебени къучакълаб:
Партизан болуб кетгененг, балам,
Келмединг къайтыб къолума.
Бир къара тебе болуб тураса,
Азыкъ ташыучу джолума.

Устазны быллай юлгюлерни сабийлени билимлерин, Ата джуртха суймекликлерин тебен этеди, бюгюнню джашау алагъа къалай табылгъанын ачыкълайды.

VI. Этилген ишлеге багъа берну, оюм алыу.

Джыйырма ючюнчю дерс

Дерсени темасы: Шамапланы Медиха. «Кичибатыр» (VII—XIV башы).

Дерсени мураты: Уллу Ата джурт къазауатны кёзююнде совет адамланы бир нинетде бизни къралгъа чабхан джаула бла кюреншлерин ачыкълау, сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле. Уллу Ата джурт къазауатны заманындан иллюстрацияла, магнитофон.

Дерсени барыуу — ушакъ, соруу халда.

1. Классха соруула.

1. Медиханы къайсы чыгъармасын окъугъансыз?

2. Хапар юзюкге «Кичибатыр» деб пек атагъанды автор?

3. Джашлагъа не затланы узатды къарт?

4. «Энди бир кесек партизанлыкъ этерикбиз», — деб Кичибатыр пек айтды?

II. Джангы дерс.

1. Устазны ушагы.

2. Устаз кесгини окъуб башлайды, сёзлюк иш бардырады. *гестано, конвойла, шыкъырт, джесир, Пузки эл, трофейле, Хочмина эл, тахса, гарнизон, в. а. к.*

3. Андан ары сабийлеге окъутады. (Къалгъан сабийле эс ийиб тынгыларгъа керекдиле, кёзлерине кёрюзе бола тургъан затланы, хар эпизодну).

Устаз. Сабийле, сурат салыргъа тебресегиз, былайыш къалай суратларыкъ эдигиз?

...Кичибатыр тутмакълагъа: «Джолдашла, башыгъызгъа бошсуз», — деб кычырды. Къууанч тауушла чыкъдыла. Адамла бир-бирини къолларыш бошатадыла. Бир къаууму да алагъа бошлукъ берген джашланы къучакълайдыла.

Соруула: 1) Кичибатыр бла Юшос тутмакълапы къалай къутхардыла? 2) Кичибатыр бла Юшос партизан отрядха къалай тюбегендиле? 3) Леонов бла партизан иёгерлери бу экисин алай багъалы нек кёргендиле? 4) Бизни областда кимлени билесиз, быллай джигитликле этиб?

Быллай парт сёзле келтирирге да боллукъду:

«Ёлжук эсенг да, тенгини къутхар»;

«Ёлюмге джетсенг да, тенгини сакъла»;

«Джигит болмагъан джерде хорлам болмаз»;

«Джуртун сатхан, бетни сатар», д. а. к.

5) Юшос бла Кичибатырны юсюнден Леонов Белоруссияда партизан отрядха не джазгъанын табыб, ким окъур? 6) Тюрмеден кимле къачхан эдиле? Алапы къутхаргъан джашчыкъны юсюнден не билесиз?

(Джангы дерсин бу халда бегитирге боллукъду).

III. Юйге иш:

1. Хапарны окъугъуз, магъанасын айтыгъыз.

2. Кичибатырны сыфатын ачыкълагъыз.

IV. Тил ёсдюрюу.

Иллюстрацияла «Уллу Ата джурт къазауатны кёзююнде». Хар иллюстрациягъа ат атау, хапарчыкъ къурау.

V. Магнитофоннга тынгылау. «Къасайланы Османы джыры».

VI. Этилген ишлеге багъа берну, оюм алыу.

Къагъыйланы Назифа.

(1938)

Къагъыйланы Магометни кызы Назифа Ташкёнюрде туугъанды. Къабарты — Малкъар университетни филология факультетни бошагъанды, КПСС-ни члениди, СССР-ни Джазыучуларыны союзуна члениди, филология илмуланы кандидатыды, китаб басмада тамада редактор болуб ишлейди. Критикди, литературоведди.

Назифа илму ишле, миниатюрала, халарла, очеркле, повестле джазады.

Кесини тинтну ишлеринде кёб затха магъана береди.

Сёз ючюп, 1965 джыл чыкыгъан «Тинте барыб...» деген китабында къарачай литератураны талай джерине эс бёледи: «Эминаны ким джазгъанды?», «Уллу Ата джурт къазауатда ёлген поэтлерибизни юною» (Къаракетланы Исса, Байкъулланы Даут, Орусланы Махамет), «Прозабызны юсюнден бир кесек», «Сабий литература», «Очеркле», «Драматургия», «Поэзияда юч тиширюу», «Джаш ауазла», «Поэзиябызны тамбласындан», «В. И. Ленин къарачай литературада», «Поэзиясыз литература болмайды», «Башха тилледен кёчюрюлген затланы юсюнден», «Ишчи халкыны темасы къарачай литературада», дагъыда башхала. Бу затланы юсюнден джазгъан автор литератураны ёсерине, джашнарына болушур джапындан кюрешгенине не сёз барды.

Китабда «Экинчи эмина» («Орусбийлары») деген джырыны ким этгени джазылады. Ана тилде суратлау литературадан биринчи назму китабы чыгъаргъан, Уллу Ата Джурт къазауатда джигитлик этиб ёлген Къаракетланы Иссаны, Ата Джурт къазауатда ёлген белгилли поэтле Байкъулланы Даутну, Орусланы Махаметни юсюнден, Аппаланы Хасанны, Байрамукъланы Халиматны, Къобанланы Дагирни чыгъармачылык ишлеринден джазылады. Ол заманда литературагъа джангы къошулгъан Батчаланы Муссаны, Къаракетланы Юсуфну, Чотчаланы Магометни ол башламларыны Назифа тюз сюзеди.

Къарачай литература бирер авторну творчествосуна чыкыгъан китабланы экисини Къагъыйланы Назифа джазгъанды. Бирни Байрамукъланы Халиматны юсюнден, экинчи — Хубийланы Османны юсюнден.

Халиматны юсюнден джазгъан китабында Назифа, аны джашау джолун да ачыкълай, уллу совет поэзиягъа къалай къошулгъанын кѳргюзтеди. Джашауну терен сѳймеклик, тюз ангыламакълыкъ, тюз оюм эте билмеклик, суратлау усталыкъ, фахму Халиматны белгили джазыучу этгенлерин толу кѳргюзтеди. Китабны аягъында Халиматны чыгъармаларыны библиографиясы берилгенди.

Османни юсюнден джазгъан китабында («Судьба страны — судьба твоя») Назифа аны поэзиясы бла прозасына толу къарайды. Османни чыгъармаларыны юсюнден джазгъан заманда совет литератураы ёсюу джолундан кѳб юлгю келтире, тенглендириу халда джазады.

Назифаны критика, литературовед статьялары кеб-дюле. Ала джыйымдыкъ китаблада, газетледе басмалангандыла.

1968 джыл Назифаны «Джулдузла джукълапмайдыла» деген повести чыкъгъанды. Повестде талай джылны ичинде болгъан затла джазыладыла, ары Уллу Ата джурт къазауатны джыллары да киредиле. Анда талай джашны-къызын джашау джоллары, умутлары кѳрюндедиле.

1971 джыл чыкъгъан китабына Назифа «Сени атынгы атарма» деб атагъанды. Ары «Тау таугъа тюбемез...», «Кѳк къаяла», «Къобан ызына нек барады?» деген повестле, «Къадау ташны ауазы», «Сени атынгы атарма», «Къайсыса?» «Ананы тюрсюню», «Ана», «Джашауну бир дакъыкъасы» деген хапарла киредиле.

Назифа повестлери бла хапарлары тюз ишин юсюндеча башлаб къояды. Сѳз ючюн, «Тау таугъа тюбемез» деген повестин алтын келтирейик:

«Хыр рейт, хыр-рейт деб къара шынли, узун бойлу джашчыкъ къойланы исеилетирге терекле тюбюне сюрюб барады. Кюн асыры къыздыргъандан, аны кѳзлери экили кѳргенча болады, кийиз бѳркюню тюбюнде чирчик-чирчик болуб тургъан мангылайын дженг учу бла сюртюб, быягъындай хыр рейт, хыр-рейт деб къойланы джыджым къамчи бла сюреди. Кра къойла, томала-томала, хамхотла-рын джерге тиреб, ауур солуй, атларгъа унамай эдиле, мушулдай-мушулдай, бапларын эширге ийиб, бир-бирине къысылыб тургъан болмаса. «Менича окъургъа термилселе, была да ашыгырыкъ болур эдиле, алай а алагъа не окъугъан, не окъумагъан. Мени да кеслерича хайуан этерге излей болурла. Алагъа алай таб болур»... — деб къамчыны чакъдыргъанында да, джаш умут эггенча, атламадыла».

Бу сёзлени окъугъанлай, къойланы кютген кимди, къайда кютеди, кеси да окъургъа былай нек термиледи эке, деб андан арысын окъургъа ашыгъаса.

1976 джыл «Тагны кёксют къол аязында» деген китабы чыгъады. Китабы ал бетинде «Миниатюрала» (назму бла джазылгъан проза) деб джазылгъанды. Бу миниатюрала нени юсюнден джазылгъандыла деб соргъаннга джууаб этмеклик къыйынды: джашауда тюбечю джюз тюрю затны юсюнден барады сёз. Бир къауумуна къарайыкъ.

Адамла бир-бирин не къадар арну кёрселе, иглик излеселе, джашау алай бир дамлы, иги, къууанчлы боллугъуну юсюнден бир миниатюрада былай айтылды:

«Сакъ болугъуз эркиншилеге: къыйыналары бизден эсе кёбдю аланы джашауда. Сакъ болугъуз аталагъа, къарнашлагъа, уланлагъа, тенглеге, тенглени тенглеринне; сакъ болугъуз эркиншилеге: къралны чегин сакълагъанлагъа, башчылагъа, алчылагъа, къыйын джолгъа чыкъгъанлагъа, турпарлагъа, къартлагъа...

Сакъ болугъуз кесигизден къалгъанлагъа!»

Хар адам кесинден къалгъанлагъа иги болуб барса, джер юсюнде джашау, джазгъы чууакъ кюнча, джашнагъанлай турур эди.

Гокка хансны джашауу аз болгъаны кимге да белгилди, алай а аны кючю-къарыуу барды. Аны алай болгъанын Назифа төрт тизгин бла айтыб къояды: «Гокка хансла, тау сыртланы назик ышарыулары, адаргъы джашауугъуз, алай а сыфатыгъыз, арну ийнсигиз да хорлайдыла не къаты джюрекин да».

Бу миниатюралада гуманизм толу кёрюнгенлей турады. Сёз ючюн, аланы биринде: «Биреуге келсе къыйынлыкъ, басса аны юсюн джарсыу, бютюн да ауушса адамы, танымай эсем да аны, эзлиб джюрегим, тергейме кесим терсге, аны джазыуу мени къолумда болгъанча», деб джазады.

Дунияда ана джюрекча таза, ана джюрекча чыдамсыз болмайды. Ананы баласына сюймеклигине ёлче джокъду. Аны юсюнден Назифаны бир миниатюрасында таб джазылгъанды:

«Ауруйма, ёлеме», дедим бир кюн, аурукъсунуб тургъан анама ойнаб. Ол унутду ауруун, азгъан джюрегин алыб мени кёкюрегиме салыргъа мадар илей, секириб турду орнундан.»

Ата джурту болмагъандан джазыкъ дунияда киши болмайды. Ата джурту болмагъанны джугъу да болмайды. Аны юсюнден китабда былай айтылады:

«Джуртсудан джарлы болурму дунияда? Элинде сатлыкъ, тышында уа — тыбырсызды аны аты. Баласы енгелсб, анасы ёкюнуб, аны табмай, бир къара таш табсам, не бола эди деб, тенглерин да худжу деб, къол узатмайд аллайгъа киши.»

Зарлыкъгъа, харамлыкъгъа къаршчы миннатюрала китабда аз тюлдюле. Сёз ючюп, «Эте эсенг биреуге харамлыкъ, излей эсенг кесерге аны джолун, бил: ол сенден онглуду. Сен, андан къарыусуз, зарлашыб узаласа аны тепсишше».

Таза тенгликни тазалай сакъларгъа керек болгъаныны юсюнден Назифа талай миннатюрада айтады.

«Ачыулансала бир-бирде хыны адамла, таш тийсин сеннге, деб къаргъайдыла къачан эсе да татлы тенглерин, эслемейин ачы сёз ташдан къаты болгъанын».

ЛИТЕРАТУРА

Ана тилде китаблары

1. Тште барыб. Черкесск, 1965.
2. Джулдузла джукълашмайдыла. Черкесск, 1968.
3. Сени атынгы атарма. Черкесск, 1971.
4. Тангны кёксюл къол аязында. Черкесск, 1976.

Джыйымдыкъ китабла

1. Джанкъылыч. Ставрополь, 1964.
2. Айран. Ставрополь, 1965.
3. Уллу джолгъа. Черкесск, 1968.
4. Огъурлу танг. Черкесск, 1969.
5. Мийикге. Черкесск, 1974.
6. Заманы ауазы. Черкесск, 1975.
7. Излем. Черкесск, 1978.
8. Тынгысыз джюрекле. Черкесск, 1979.

Джыйымдыкъ китабла

1. «Халимат Байрамукова». Черкесск, 1966.
2. Судьба страны — судьба твоя. Черкесск, 1973.

Орус тилде китаблары

1. В семье единой Черкесск, 1977.
2. Живой родник.

Джыйырма бешинчи дерс

Дерсин темасы: Къагъыйланы Назифа. «Темирчи».

Дерсин мураты: Бютеу совет адамла сыйлы джерибизни фашизмден къоруулауда джан аямай къорешгенлерини суратлау.

Дерсде окъуу керекле: авторну портрети, китаблары, авторгъа аталыб альбом, авторну чыгъармаларына иллюстрацияла.

Дерсин барыуу: ушакъ, кёргюзтюу халда.

1. Классха суруула:

1. Темасы бла идеясы деб неге айтадыла?
 2. Аланы магъалалары неди?
 3. «Кичибатырны» темасы бла идеясы не болгъанларын ачыкълагъыз.
 4. Бу сёзлени ангылаймысыз?» «Джесир», «берген сютюме разыма».
 5. Кичибатырны къаллай халиси барды?
 6. Кичибатыр бла Юнус къаллай ушакъла этедиле?
 7. Партизанла тутмакъланы тюремден къалай къутхардыла?
 8. Бизни элде, областда кимлени билесиз партизан болуб?
 9. Аланы джигитликлерини юсюнден ким айтыр халпар?
- (Устаз сохталаны талай зат бла шагърей этерге болукъду. Школлада кёб альбомла, нисьмола, суратла бардыла партизанланы юсюнден).

II. Джангы дерс.

1. Устазны ушагъы авторну юсюнден.

Устаз. Бююн биз Къагъыйланы Махаметни къызы Назифаны «Джулдузла джукълапмайдыла» деген повестини юсюнден ушакъ этерикбиз.

Повестде Назифа эркиши, тиширыу да, къарт, джаш да—бютеу совет адамла сыйла джерибизни фашистледен къоруулауда джанларын, къанларын аямай къорешгенлерини суратлайды.

Повестден «Темирчи» деген юзюк бериледи. Бу халпаргъа автор «Темирчи» деб нек атагъанды? Ол не кёзююню кёргюзтеди, къаллай джашауну суратлайды?

2. Устаз сёзлюк иш бардырады.

Ыхтырыб— тыйыб; *гюрбеджи* — темирчи ишлеген джер; *душман* — джау; *къанлы, мурдар* — терслиги

болмагъан адамны ёлтюрген адам; *кыямат кюн* — ахыр кюн; *дыф демеди* — чыртда джукъ айтмады, сим-сиреди; *мурджар* — саламдан тешелген орун.

3. Хар кесегин айырта, устаз кесгин окъуйду. Андан сора хапарын сорады.

4. Сабийлеге энчи окъутуу, бир къауум джерлерини хапарын айтдыруу.

Устаз. Ким къалайын бек джаратады?

Сохта. Мен Темирчини джер бла ушагъын джаратдым. «Дунияны башында джерден бай, халал джукъ джокъду, алай а андан ала билмесенг, учу-кыйыры болмагъан байлыгындан ууучунг бла бир зат да берлик тюлдю. Аны кирити, ачхычы къарай блинудю, адамгъа къарагъанча, сабийни ёсдюргенча...»

Сохта. Мен самолет къуйгъан «Багъалы совет адамла! Фашистлеге, алагъа кеслерин сатыб айлангъанлагъа ийпанмагъыз! Кызыл Аскер сизден узакъ тюлдю. Кёб турмай джерибизден фашист джыртхычланг къууарыкъбыз. Джашасын хорланмазлыкъ совет халкъ!» деб джазылгъан къагъытланы джаратдым. (Сабийле быллай эпизодла окъуб айтыргъа боллукъдула).

III. Юйге иш: Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа, «Сатлыкъ дорбунда» деген темагъа хапарчыкъ джараргъа.

IV Текст бла ишлеу.

Биринчи къауум тенгешдирнулени айырыб джазайды. *Сют бетли тубан, хурттабет къатынча, маймулча, къазбоюн, джазгъы джабалакъгъа, джаралы айюча, эмен терекча.*

Экинчи къауум парт сёзлени джазады:

«Къан джерде кълмайды»;

«Аманны аман бла сюрме»;

«Сениге аманлыкъ билгенин — ашынг бла ур»;

«Джауну урсанг, бек ур», д. а. к.

Ючюнчю къауум соруулагъа джууабла этеди.

V. Авторну китаблары бла шагърей этну.

VI. Этилген ишлеге багъа берну, оюм алыу.

Джыйырма алтынчы дерс

Дерсини темасы: Къагъыйланы Назифа. «Темирчи». — Экинчи кесегин. («Джулдузла джукъланмайдыла» повестден).

Дер с н и м у р а т ы: Сабийлени патриотлукъ сезим-
лерин бегитну, тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дер с н и б а р ы у у — ушакъ, соруу халда.

Дес н и б а р ы у у — ушакъ, соруу халда.

1. Классха соруула.

1. Къагъыйланы Назифаны къайсы китабларын окъугъансыз?

2. «Джукъланмайдыла...» деб нек атагъанды ол по-
вестине?

3. «Темирчи» деген хапарны биринчи кесегин ким
айтыр?

4. «Сатлыкъ дорбунда» деб джазгъан хапарын ким
окъур?

(Юй ишин былай тинтерге боллукъду).

II. Дж а н ы д е р с .

У с т а з. Сабийле, биз бюгюн «Темирчи» деген хапар-
ны экинчи кесегин окъурукъбуз. Экинчи кесегинде ким-
лени юслеринден айтылады? Къаллай парт сёзле, тенг-
лешдирюле, белгилеуле тюбейдиле?

Устаз кесгин окъуйду, сёзлюк иш бардырады.

2. Соруула:

а) немец солдатла Хаджи-Бекирден не тилей
эдиле?

б) Хаджибекир нек тынгыламады алагъа?

в) Сашаны фашист нек урду?

г) Саша Асхатчыкъгъа неле айтды?

д) Асхатчыкъ нек хыршыланды фашистлеге?

е) Пача улу бла Сашаны ушакъларын ким ай-
тыр?

III. Ю й г е и ш. Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа,
«Элчи партизанларыбыз» деген темагъа сочинение
джазаргъа.

IV. Карточкала бла ишлеу.

Карточка № 1

1. Бизни элден кимлени билесиз Уллу Ата джурт
къазауатда джигитлик этиб ёлгенледен?

2. Областда уа? Юлгюле келтиригиз.

Карточка № 2

1. Партизанланы юсюнден къаллай назмула, джыр-
ла билесе?

2. Уллу Ата джурт къазауатны юсюнден къаллай
парт сёзле билесиз?

1. Бағъатырлапы Харун, Қъасайланы Осмап, Қъарданланы Мурат кимледиле, быланы юсюнден сен не билесиз?

2. Эрикгенланы Залихатны, Мижаланы Қърымхан-ны юсюнден не билесиз?

V. Этилген ишлеге бағъа бериу, оюм алыу.

Къулийланы Къайсын

(1917)

Бизни къралда, тыш къраллада да белгилн поэт Къулийланы Къайсын 1917 джыл Чегемде туугъанды. Ол 1934 джылдан джазыб башлагъанды. «Салам, эртденлик!» деген биринчи китабы 1940 джыл чыкыгъанды. 1938 джылдан бери СССР джазыучуларыны Союзуну члениди, КПСС-ни члениди, СССР-ни Баш Советине эки кере депутат болгъанды.

Ана тилде, орус тилде, башха тилледе Къайсынны кёб китаблары чыкыгъандыла, аны юсюнден кёб статья бла эки китаб джазылгъанды. Аны чыгъармачылыкъ джолуну юсюнден джазмакълыкъ уллу эмда джууаблы ишди. Биз бу статьяда джангыз бир затны ачыкъларгъа излейбиз. Къайсын — Чегем ауузунда ёсген бир таулу джаш — кесни туугъан джерини, тауларыны юсюнден джаза келиб, уллу къралны уллу литературасына къошулгъанды. Аллай зат белгилн болмай къалмайды. Совет литературагъа кирген дуння литературагъа да кирди: совет литература дуння литератураны алчы отряды болуб бошагъанды.

Къайсынны поэзиясында таула бла дуння

Уллу, гитче суула да барыб бир тенгизге къошулгъанча, къарачай, малкъар литература да уллу совет литературагъа къошулады, алай а суу чыкыгъан джеринден юзюлюб къалмайды, тохтаусуз алайдан келгенлей турады. Тюзю, бир къауум суучукъла таулада тас болуб да къаладыла, тенгизге джетмей, джер тюбюне ташайыб да кетедиле. Къайсынны назмулары уа таулада къалыб кетмей, совет литератураны кенг, терен тенгизине къошуладыла

Суу келиб тенгизге кышулгъанлыкъга, аны кыйдан келгени белгилиди, аты болмагъан суу болмайды.

Кыйсынны назмулары тауладан кылай чыгадыла, совет литератураны тенгизине не алыб барадыла?

Кыйсынны бир кыауум назмусун окъуб кетген адам ол таула бла таулуланы юсюнден джазыб тура кереме, деб айтырга боллукъду. Аны киб назмусуну аты таула бла, таулула бла байламлыды. Эм белгили поэма-сына да «Ленинни юсюнден таулу поэма» деб атагъан-ды.

Джер юсюнде джашагъан уллу поэтле да, бютеу дунияны юсюнден джаза тургъанлай, туугъан джерлерин айырыб багъалы кередиле. Алай кырау, кыалгъан халкъланы сюрге болушлукъ берген болмаса, зарап бермегенди. Сиз ючюн, Пушкинни, Лев Толстойну, Некрасовну, дагъыда башха поэтлени кеслерини туугъан, джашагъан джерлерин багъалатыб джазгъанлары бардыла.

Москвада тургъан замапында таулагъа нек, кыалай тансыкъ болгъаныны юсюнден Кыйсын былай джазады:

Тауда танг алада Чолпан джулдузу
Джарыкъ джаннганын мен бек сыйюучем да,
Эртденликде эл башы кыар таулагъа
Кюнню ал кыакъгъанын бек сыйюучем да,

Кезюмю юсюнден кетмейдиле ала,
Аланы мындан кыараб да кереме;
Кече Сары тюздеги эменлепп
Чапракъ тауушларын энтеме.

Поэт тауланы кыуру гокка хапсла чакъгъан джазгы кюнде сыйюб кыймайды, кюнню, джылны не заманында да сюеди, кикин кыанатлы сыйгенча, кечеги джаннган джулдузланы кечикген атлы сыйгенча, кыышхы джолоучу отну сыйгенча. Ол таулагъа кыуру сыймекликни айтыб кыймайды, джырым таулагъа кыуллукъ этсин, аны халкъ кесине сауут этсин, дейди. Ол тауланы алай бек нек сыйгенини юсюнден талай назмусунда джазады:

Мен сабийчиклей бешикте
Джукълаб тургъанлай эшикте,

Кыуш кыанат тауушу бла
Уятханд да учуб бара,

Тауланы, кыанат тауушну.
Андан унутмайма кыушну,

Къайсын кесини туугъан джерин, къалгъан джерледен игиди деб, махтамайды, хар кимни да туугъан джерин кесине алай багъалыды, хар ким да туугъан джерини аллында тобукъланады:

Къор болайым, туугъан джерим, мен сагга!
Сени унутургъа кюн туумаз манга.

Душяда къб зат унутула келеди, тенгинг унутулургъа болур, суйгенниг башхагъа кетерге болур, къб джерлеге да барырса, алай а, туугъан джериниги унутмазса, дейди. Къайда да ёлюгюнгю чиририне башхасы джокъду, алай а джашагъан джериме джууукъда джатаргъа сюеме къабырда деб, Пушкин бир назмусунда алай джазады. Ол иннетни биз Къайсынын назмуларында да кёребиз:

Бу узакъ джерледен сениге айланыб,
Баш урама, салам неме сагга!
Ийианама, ёлюр сагъатым келмез,
Сагга клайтыб тобукъланыгъыннга!

Къайсын таула бла кесини юсюнден айтыб къоймайды, табигъатны хар затын ол халкъны джашауу бла байламлы этеди:

Тауда кечеге тубанладан
Эски таурух ийнен урады,
Таула, къар юзюлгенигиз да
Эрдениг хапаргъа ушайд.

«Ташла», «Къама» деген назмуларында да таулагъа аны уллу суймеклиги айтылады. Поэтге джандетден да туугъан таулары багъалы кёрюнедиле. Ол аны юсюнден «Къайры да элт» деген назмусунда джазады.

Къайсын кесинден таулары бек суйгенни талай назмусунда айтады. Мен ёлген кюн, мениге джыламай къаялагъа къарагъыз, мен не заманда да алагъа къараргъа бек сюеме, мен ёлген кюн, мениге джыламай, тик джоллагъа къарагъыз, мен алагъа къараргъа не заманда да бек сюеме, мен ёлген кюн, мениге джыламай, гау башлагъа къарагъыз, мен алагъа къараргъа не заманда да бек сюеме, деб джазады. (Юйге игилек. 149—150 бетле).

Къайсында гуманизм уллуду. Ол таулары къуру кесн ючюн суймейди, таула келлик заманны адамларына да джарарыкълары ючюн сюеди:

Тау, сени сюеме ахыр кюнюмде
Къарларынга къарарыгъым ючюн да.
Бу биз джашаб тургъан джерин юсюнде
Бизден сора агъарлыгъынг ючюн да.

Къайсын тауланы алай багъалатханында дагъыда бир зат барды. Ол «Элде туугъанма, эллилей къалыр-ма» деген назмусунда къой кютген, сабан сюрген ишле аны джюрегине бек джууукъ болгъанларын айтады. Ийнекни ёкюргени, тайны, къозуну атлагъаны, къош алында итин джатыб тургъаны анга бек багъалы кёрюнедиле.

Адамны джашауунда уялыр затла тюшгенлери болады. Аллай кюн болса, поэт тауларында бек уяллыкъды, анга, терслиги болуб, тауларына къарагъандан уллу уят джокъду:

Мен кёлюзлюк этген кюнюмде,
Сизден уялыб, джылагъанма,
«Манга тауда не апырла!» — деб,
Ол кюн бек насыбсыз болгъанма.

Бир игирек зат этгенимде,
Сизге ушар, деб къууанганма.
Мен алай насыблы кюнюмде
Сизге рахат къараганма.

(Джаралы таш. 41 бет.)

Кёб назмусунда поэт табигъат бла халкъына бирча къарагъаныны юсюнден айтады, таулуланы таулагъа ушагъанларын чертеди:

Къаяла арасы суудан ичгенде,
Чыран бузланы суукълугъун сездим.
Тау суулары, хар биринчи кюнде
Халкъымы кюню, тазалыгъы — сизде.

(Джаралы таш. 69 бет.)

«Мнигъ тау» деген назмуда поэт аны бла ушакъ этеди. Сеннге айланыб, таулу намаз этеди, терезесин сеннге айландырыб салгъанды, къайры барса да, сеннге ашыгъыб келгенди, сен халкъны намысыса, мен бурун джашасам, Меккада Кебагъа бармай, сеннге табыныр эдим, дейди.

Тойда тепсеген джашланы къууанч кёзлери поэтге тауда шаудан (къара суу) джылтырагъанча кёрюнедиле. Халкъгъа джарар ючюн, поэт кесин табигъатны бир заты болуб къалыргъа огъай демейди. Элияны иймезча, тау болсам эди, джау окъ иймезча, къая болсам эди, дейди ол.

1942 джыл фронтда джазгъан назмусунда ёлюм джууукъ болуб къалыргъа боллугъун да эсгере, окъ тийиб ёле тебресем, апамы атын айтханча, «тауларым» деб айтырма, дейди.

Кеснин биринчи устазларына да поэт таулу эллилен-
ни санайды.

Сиз сёлешгенде, тынгылаб тургъанда,
Сизден дерс алама мен хар заманда.

Къайсын тауланы юслери бла бютеу къралыбызгъа,
дуниягъа къарайды, таулуланы юслери бла бютеу адам
улусуна къарайды.

Поэтни башха халкълагъа, уллу къралыбызгъа сюй-
меклиги аны биринчи устазы Борис Игнатъевичден баш-
ланады дерге боллукъду. Узакъ джерден тау элге келиб,
эм алгъа анга хариф тапытхан, уллу орус поэзия бла
шагърей этген, аны сабий джюрегини учундургъан уста-
зыны къабырыны аллында поэт сюеледи:

Борис Игнатъевич, устазым!
Халатларымы кеч манга.
Хансла орнуна назмуму
Алыб келдим къабырынга.

Къайсынын джашау джолу бла поэзиясы тау ёзенле-
ринден кенг тюзлеге, уллу сахарлагъа чыгъадыла, ан-
га татлы теигле чыгъадыла: «Тау балладасы» деген
чыгъармасын ол, осал джазгъан эсем, аны Николай
Тихонов кечсин, деб бошайды.

«Старая Руссадагъы тетрадымдан» деген чыгъарма-
сында алайын айырыб артыкъ кёргенни джазады. Нек
десегиз, Достоевский ол джерде джашагъанды. Алгъын
тауланы багъалатыб тургъан поэт энди бютеу къралы-
бызны хар къалайын да туугъан Чегем ауузуча багъалы
кёредн, сау къралыбызны душман окъдан кёкюрегибиз
бла джабарбыз, дейди.

Алгъын тау ёзенледе тюрю-тюрю тереклени юсюн-
ден энчи джазгъан поэт энди Россияны тюзлериинде те-
реклени, алапыча, багъалы кёредн:

Урунха кетебиз. Орус
Наратлары ызыбыздан,
Бизни бизге къайгъы этген
Эгечлерибиз къарагъан
Кибик, къаладыла къарай,
Орус наратла шууулдай.

(«Орус наратла шууулдай».)

Къайсын «Таулу болгъаным ёхтемлигимди» деб джаз-
гъаилыкъгъа, джетген кюнде кесни Россияны джашына
санайды:

Унутханбыз кюнлени атларын,
Кечемиди, кюнмюдо — билмейбиз.
Россияны джарыкъ джашлары,
Тишлени кысыб урушабыз биз.

(Сталинградчыла.)

Ол кесини насыбына таулуланы насыблары, бютеу
къралны насыбы бла бирге къарайды:

Ала Волганы артха бурмазла,
Фашистле орус тилни джоялмазла.
Ленинни аты байракъча шуулдаб
Турур, халкъланы кез джарыгъы болуб.

(Экитомлукъну I тому, 188 бет.).

«Поэтни палаты» деген назмуда Къайсын джерин
юсюн фашистле ёксюзледен толтургъанларына джар-
сыйды, халкълагъа джетген кыйынлыкъланы санайды,
фашистлеге палат береди. Ол къайсы халкъгъа джет-
ген кыйынлыкъгъа да кесини юйюне джетгенча, джар-
сыйды:

Къызыма ёксюз къалыгъа буйрукъ эсе,
Бирлени аталары къайтсын.
Мени джулдузум ёчюлюрюк эсе,
Башханы джулдузу кёбге джарытсын!

Къайсын орус эмда башха поэтлеге атаб талай наз-
му джазгъанды. «Дмитрий Кедринге эсгериб» деген
назмусунда ол Кедрин бла ушакъ этгенин таулу джыр-
ланы эсге тюшюргенча, эсге тюшюреди, ол кюнлени на-
сыблы кюнлеге санайды. Кедрин ёлгенли уа, анга дуния
такъыр, сууугъуракъ кёрюнеди, аны ёлгенин ол кесини
кысха джууугъу ёлгениге санайды.

Пушкин эртде ёлсе да, ол бюгюн да таулу поэтни
башын сылагъанча кёрюнеди. («Пушкинни сыныны ал-
лында».) Лермонтовну юсюнден джазгъан назмуларын-
да уа Къайсын аны туугъан кърпашыча багъалатады.

Яков Козловскийге атаб джазгъан назмусунда поэт
къазауатны заманында Донбассда ёлген тенглерин эсге
тюшюрюб, джарсыйды, аланы къабырлары аны кез туу-
расындан кетмейдиле, джюрек джараларын къозгъай-
дыла.

«Сени блабыз, Россей» деген назмусунда Къайсын
бек терен магъаналы джазады:

Тенгизге кышулгъан хыны тау сууну
Киши айыралмазлыкъча тенгизден,

Тынч, кыйын кюнлериңде да джашауу,
Россей, бизни киши айырмаз сенден.

Владимир Сосюрагъа аталыб джазылгъан «Сени джеринг» деген назмугъа къарайыкъ. Сени суйген Украинаны фашистле теблейдиле, дейди. Алай а ол джер Къайсынига туугъан джерича болады, анда ёлген кызыла аны таулу эгечлерица кёрюнедиле. Ол джер ючюу таулу джашла да ёледиле, ала, туугъан джерлерица, Украинаны джерлери кучакълайдыла. Ёмюрлериңде Украинаны къараб кёрмеген таулу джашла, аны хар атламын джакълай, джан бередице. Къайсын Украинаны бек багъалы кёреди, бу джерледе Шевченко назмулары джазгъаны ючюу да, Щорсну джигитлиги ючюу да. Украинаны джарсыуу анга анасыны джарсыууча кёрюнеди.

Бюгюн Къайсынига «Сени джууукъларың къайсы элде джашайдыла?» — деб сорсала, ол «бютеу уллу къралыбызда» деб джууаб этер эди.

Поэтин джюреги кенгди, ол бютеу джер юсюнде джашаугъа сагъыш этеди:

Францияда асылгъан ишчини
Ынгысхауун кёлюмде джюрютгенме.
Бельгияда къан боялгъан джерин
Палахына мен бушуу этгенме.

(Экитомлукъну I т., 162 бет.).

Ол 1942 джыл фашистле асхан француз поэт — коммунист Габриель Перини, испан поэт Гарсия Лоракны юсюнден назмула джазады. Лорка Къайсынига таулуча, аны бла Чегем аузуна чётлеуюк ашай баргъанча, алапы сыйлагъан таулу ананы джыйрыкъ кёоллары бирге тутханча кёрюнеди:

Туугъан анам Узенрхан
Экибизге да эмчегин
Бирге ичиргенча...
Испанияда да, баям,
Анала мени анам
Ушай болурла.

Немец фашистле концлагерде адамлагъа джетдирген кыйынлыкъла бюгюн да унутулмагъандыла. Майденек, Бухенвальд, Освенцим концлагерледе ёлгенлеге табигъат да джылайды, деб джазады. Кечегин ай да алагъа джарсый батыб баргъанча, тау джел алагъа джарсый эниб келгенча кёрюнеди. Поэт кеси да ол концлагер-

лени биринде болгъапча кѣрюнеди. (Юйге игилик. 182 бет.)

Хиросиманы кюлю бюгюн да аны оджагъындан кириб, ол Кавказ таулада тургъаңлай, анга джарсыу салады. («Оюлгъаң Хиросиманы кюлю».)

Къайсын бютеу дунняда тынчлыкъ болуб туруруп, хар бир тюз ишети адам къыйыплыкъ кѣрмезин излейди. «Къууаңч дунняны джарытсын» деген назмусундан:

Мен саулай чексиз джерин юсюнде
Эркинлик кюню джарытса сюеме,
Къыйырсыз джерин хар мюнюсюнде да
Къууаңчлы джырла джырланса сюеме.

Ким да болсун, дунняда тюзлюк, тенглик ючюн кюрешген адамны поэт кесине джууукъгъа санайды:

Сиз къайсы джерде джашасагъыз да
Эм къайсы тилде сѣлешсегиз да,
Къаллай тюрлю кийим кийсегиз да, —
Кѣкию ахыр къайда кѣрсегиз да, —

Башхамыд? Джулдузларымыз мени!
Сизсиз мени джарыгъым, кюном да.
Сизин бла бирге байланыбды
Мени джашауум, ъмюрюм да!

(«Джигитлеге»).

«Кесим уруш этгенме да» деген назмуда Къайсын дуннягъа мамырлыкъ тилейди; дунняда анала рахат джукътарыкъларын излейди. Тюзлюк ючюн баргъаң къазауатдан джашлары къайтмай къалгъаң аналаны джарсыуларын упутмайды. Ол сау дунняда тюзлюкню сюйгенлеге «Таңг ашхы болсун» дерге сюеди. Ол, хар ашхы адамгъа айланыб, юйюнг тауда, тенгиз джагъада эсе да, кеси къыйынынг бла таза ишети джашай эсенг, сен мени къарнашымса, дейди.

«Интернационал» джырыны джырларыкъла не къадар кѣб болсала, поэт аллай бир къууанчыкъды. «Интернационал» халкъ джыр болуб къалырын сюеди.

Дунняда адам ѳлтюрюрге этилген сауутла къуруб, джангыз тейри къылыч къалыб кетсе кюсейди поэт. Джер юсюнде къыйыплыкъ бар эсе, поэт анга джарсымай боллукъ тюлдо:

Сюйген джерини джоллары бары да
Поэтни джюреги бла ѳтелле,
Сау дунняны атылгъаң окълары да,
Джюрегини джаралы этиб кетселле,

Чал болса да, сабий болуб кьалгъанча,
Къууандырады туугъан эли аны.
Сюйгенини бетине къарагъанча,
Къарайды ол бетине сау дунняны.

(Джаралы таш. 32 бет.).

Бютеу дунняда джашауну экиге юлешеди поэт, ол
экини да тау бла келтириб айтады.

Дуньядагъы бушуу —
Къара тауну джелл,
Дуньядагъы къууанч —
Ол акъ тауну джелл.

(«Эки джол.»)

Таула бла къралыбызны джашау джолун Къайсын
тюз къргозте биледи. «Бир байракъны тутханлай» де-
ген назмусун ол былай джазады:

Бир байракъны тутханлай,
Халкъ, партия да бирге,
Кавказ таула тургъанлай
Турлукъдула ёмюрге!

Къайсын кеси таулары юсюнден, таулары юсюнден
да кёб айтханын биледи. Алай а ол, аллында айтханы-
бызча, таулары юслери бла бютеу къралыбызгъа къа-
райды. Мен туугъан юйюмю юсюнден кёбюрек джаза
эсем, ол терс ангылашынмасын, кесини атасыны юйюн
сюймеген хоншусуну юйюн да сюяллыкъ тюлдю, дейди
поэт. Мен кесими анамы юсюнден кёб джаза эсем, ол
терс ангылашынмасын — кесини анасын сюймеген хон-
шуларыны аналарын сюяллыкъ тюлдю, дейди:

Кесими таулу анама баш ура,
Дуняда апалагъа баш урама;
Тау ауузлагъа хурмет этиб бара,
Хар джерге да хурмет эте барама.

(Юйге игилик. 8 бет.)

Къайсын джазгъан китаблары тюрлю-тюрлю тилле-
де чыкъгъанларын артыкъсыз да аны юсюнден джазыл-
гъаны кьаллай бир болгъанларын билмеклик тынч иш
тюлдю. Биз бу китабда аланы бир къауумун къргозтебиз.

ЛИТЕРАТУРА

Къайсынны ана тилде бир къауум китабы

1. Салам эртденлик. Нальчик, 1940.
2. Сайламалары. Экитомлукъ. Нальчик, 1958.

3. Джангы китаб. Нальчик, 1961.
4. Кёк чинарла. Нальчик, 1963.
5. Джаралы таш. Нальчик, 1965.
6. Юйге игилик. Нальчик, 1967.
7. Джер китабы. Нальчик, 1972.
8. Тюнене бла бюгюн. Нальчик, 1977.

Орус тилде бир кѡауум китабы

1. Я пришел с гор. Москва, 1959.
2. Огонь на горе. Москва, 1959.
3. Мир дому твоему. Москва, 1966.
4. Избранная лирика. Москва, 1967.
5. Кизилловый отсвет. Москва, 1969.
6. Избранные произведения в 2-х томах. 1970.
7. Книга лирики. 1973.
8. Вечер. Москва, 1974.
9. Так растет дерево. Москва, 1975.
10. Книга земли. Москва, 1977.

Кѡайсыны творчествосуну юсюнден

Н. Байрамукова. Кѡайсын Кулнев. Москва, 1975.

Джыйымдык китаба

Огъурлу таиг. Черкесск, 1969. 218—241 бетле.
(Байрамукъланы Нипаны «Къулийланы Кѡайсыны творчествосуну реализмге кёчгени» деген статьясы.)

Джыйырма джетинчи дерс

Дерсин темасы: Къулийланы Кѡайсын. «Минги тау», «Устаз Борис Игнатьевич».

Дерсин мураты: Устазы ишине сый берну, тууган джерге, табигъатха сыймекликни терен этну.

Дерсде окъуу керекле: авторну сураты, альбом, таулары суратлары, грампластинка «Минги Тау». Карточкала.

Дерсин барыуу — ушакъ, соруу халда.

1. Джангы дерс.

1. Устаз «Минги Тау» деген назмуну кесгини окъуду, сёзлюк иш да бардыра. *Мекка, Медина, файгъамбар Кеба, аджал, элия*, д. а. к.

2. «Таулу намаз этеди, сеннге бурулуб», «Ёлгенде да, сени кёре ёлурча» деген тизгинлени кѡалай ангылайсыз?

3. Автор бу сёзле бла нени ачыкылайды, таулагъа кьаллай сый береди?

«Мен джюз джыл мыдан алгъын джашасам да,
Сени кьоюб Меккагъа бармаз эдим,
Мен, файгъамбариа, муслиман болсам да,
Сенден башха затха табынмаз эдим».

4. Назмуда таулула Минги Таугъа кьаллай багъа бере келгенлерини юсюнден не айтылады?

Бу сёзлени кьалай ангылайсыз:

Сен тау тюссе, халкъны намысыа,
Акълыгъынг, мийиклигинг да аныча

5. Устаз кесгин окъуйду «Устаз Борис Игнатьевич» деген назмуну, сёзлюк иш да бардыра.

II. Классха соруула;

1. Устаз Борис Игнатьевич таулу сабийлеге кьалай кьарагъанды?

2. Поэт орус культураны, орус литератураны терен магъаналарындан не айтады?

3. Поэт устазны аллай бир нек багъалы кёредн?

Сабийлеге назмуну кесгин окъутуу, хар кесекчинг тинтну.

Ол кьартлыгъында келген эд
Таулучукъланы окъутургъа,
Орусну, дуния кибик, кенг
Тилини эшинги ачаргъа...

4. Бу тизгинлени магъаналарын кесини сёзлери бла ким айтыр?

5. Устазлагъа этилген, аталгъан кьаллай назмула билесиз?

III. Ю й ге и ш : «Минги Тау». (Азбар этиб келирге.)
«Устаз Борис Игнатьевич» деген назмуну кесгин окъуй билирге.

IV. Текст бла ишлеу. «Минги Тау».

1. Тауланы сыфатларын кьалай суратлайды автор?

2. Таулада берекетни, байлыкны юсюнден назмуда не айтылады?

3. Автор Минги Таугъа кьаллай сый береди, ол тизгинлени ким табар?

4. Поэт таулагъа сюймеклигин кьайсы тизгинледе кергюзтеди?

V. Эпчилеш.

Биринчи кѡауум карточкала бла ишлейди.

Карточка № 1

1. Сен кѡаллай назмула билесе Минги Тауну юсюнден?
2. Кѡаллай джырла билесе Минги Тауну юсюнден?
3. Тенгледшириуленни айыр.

«Мняла кибик джылтырай
Кѡанга бузларынг юсюнде»...

Юсюнде барды акъ тонунг,
Сен джай да, кыш да кнесе...

(Бу халда ишлерге боллукъду.)

VI. Грампластинкагѡа тынгылау.

VII. Этилген ишлеге багѡа бериу, оюм алыу.

Хубийланы Назир

IV классда Назирни «Тау суучукъ» деген назмусу бериледи. Ол классны «Методика болушлугъунда» Назирни чыгъармачылыкъ джолундан кѡысха джазылгъанды, чыгъармаларыны библиографиясы берилгенди. Былайда талай назмусуна кѡаралады.

Назирни биринчи назму китабы «Анам» 1960 джыл чыкъгъанды. Ол китабдан биз талай назму келтирейик. Дуниягѡа суймеклик сезим кѡачан, кѡайсы джыл келиб тебрегени белгилл тюрдю, алай а заманы джетиб, суйюб башлагъан адам суймекликни юсюнден кеси энчи айтыргѡа излейди, мен суйгенликке, суймекликни юсюнден иги, назик сѡзлени меннге дери айтхандыла деб кѡоялмайды. Кавказ тауланы юсюнден не кѡб адам джазгъан эсе да, хар джаш поэт, литературагѡа кѡшула, аланы юсюнден айтыргѡа излейди. Ёзенлени, кѡаяланы, ёмюрлюк бузланы, кем-кѡк кѡллени, субай паратланы атларын сагъынмай, тауланы юсюнден джаз-макълыкъ кѡыйынды. Ол себебден тауланы юсюнден аллай назмула бир-бирине ушагъанча кѡрѡнедиле.

Назир «Кѡарачай» деген назмусун тауланы махтар ючюн джазмагъанды—назму таулуланы эндиги джашаулары насыблы болгъанды деген иннетни билдиреди. Октябрь революциягѡа дери этилген халкъ джырлада тауланы ариулукълары айтылмагъанды, нек десеги,

эски джашауда мутхуз джюрекле ол арнулукъну эселе-
мегендиле. Энди таулань махтатхан джашау кесиди.

Назирин «Къарачай шахар», «Ышар», «Ариуум» деген назмуларына Джабаланы Ибрагим макъам салыб, ала бюгюн да джырланадыла. «Ышар» бла «Ариуум» белгили джырла болгъандыла. Алада автор «сюеме» деген сёзюю айтмагъанлай, ол иннетни башха сёзле бла билдиреди.

Табигъатха аталгъан назмуланы ичинде «Булутла» деген назму да белгилени бириди. Ата джуртха суймекликни поэтле тюрлю-тюрлю затланы юсю бла айтадыла, Назир да бу назмуда булутланы юсю бла айтады. Ала бир пессилеген кёйлача, бир алтын суу ичгенча, бир турпа сюрюуча, бир чагъылгъан джюнча, бир мамукъ таулача, бир отда эмен мыдыхча, бир кёуш къанатын кергенча кёрюнсидиле. Назмуну аягъы:

Бир къарасам, шохлукъ, тынчлыкъ элтгенча,
Кёб къралгъа бизден салам элтесиз.
Бир къарасам, мен таулагъа келгенча,
Джуртугъузгъа тансыкъ болуб келесиз.

1964 джыл чыкъгъан «Аууш» деген китабында талай назму бла «Аууш», «Биринчи суймеклик» деген поэтмала берилгендиле. «Туугъан джер» деген назмусунда поэт кесин хар неге да джууаблыгъа санайды. Ол джер бла ант этгенча болады:

Джаугъа оба болгъан джер,
Шохха эшик ачхан джер,
Сенден эсе, джанымдан
Айырылсам ашхыд, джер,
Сени сатсам, сыртымдан
Ауурлугъунг бассын, джер.

«Ана тилим» деген назму, табигъат бла айтыла келиб, ахырында уа ана тилин кертти магъанасы ачыкъланады:

Сенде джеримни джюрек тебиюю,
Гитче халкъымы уллу ёсююю.

Бюгюн агъач аякъ тапхалада кёрюннген да этмейди, аны бла адамны аллына шхууур да хазна салмайдыла. Назирин «Агъач аякъ» деген назмусуна биз къалай къараргъа керекбиз? Агъач аякъгъа къараб, поэт эсине кёб затны тюшюреди. Озгъан затха багъа бернюю адамны ангыламакълыгъын билдиреди. Халкъны джашау джолунда тубей келген затла, бюгюн джашауубузда джокъ эселе да, алагъа сансыз неда учуз къараргъа

болмайды. Эки чархлы арба бюгюн джокъду, керек да тюлдю, алай а халкъны джашауунда кесини заманында аны уллу магъанасы болгъанды. Ол себебден биз аны хылыкке этерге керек тюлбюз.

Къууанчлада таулу агъач аякъны бозадан толтуруб, халкъгъа не игилики да тилеб, алгъыш этгенди. Бюгюн поэт, агъач аякъгъа къараб, таулуну чемер къолызын кӛредн, бууну ёкюрген тауушун эшитеди, парат чегетлени ийислерини ангылайды, тау джолланы кӛредн. Давид Кугультинов: «Хирург ауругъаннга операция этгенча, пазмуну тизгинлеге, сёзлеге, бӛлюмлеге юлешиб къараргъа керек тюлдю, ол заманда пазмуну «джаны чыгъыб» кетерге боллукъду», — деб джазады. Аллайын, лирика пазмуну юсюнден джазмакълыкъ алай тынч тюлдю. «Агъач аякъ» деген пазмуну тизгинлеге юлешиб, хар тизгинде муну юсюнден айтылады деген да алайды.

«Аууш» деген поэмада сёз биринчи бетден баргъанлыкъгъа, ол къуру авторну кесини юсюнден тюлдю. Алгъын заманлада азында тӛрт айцы къарачайлыла джайлыкъда, къошда ашыргъандыла, ол себебден тау джайлыкъланда туугъан сабийле кӛб болгъандыла. Таулап, Таулу, Таукъыз деген энчи атла тауда туугъан сабийлеге аталгъандыла. Бу поэма бир таулу джанын юсюнден хапарча ангылашынады, биографиясы мында айтылгъаннга ушаш кӛб адам болургъа боллукъду.

«Биринчи суймеклик» деген поэма табигъат бла башланады. Таза суймеклик, табигъатны джашаууча, алай бир затды, ол себебден анга киши да чырмау болмазгъа керекди дегенча ангылашынады. Табигъатда хар зат кесини къуллугъун толтура, джашау алай баргъан заманда адамланы энчи джашауларында да джюрекlege джарсыу тюшмезча, джашаулары алай болургъа керекди деген иннет барды.

Хубий улуну 1968 джыл чыкъгъан «Къаяда джазыу» деген китабында эки поэма бла талай назму басмалангъандыла. «Эшмеле» деген поэма Чехословакияны немец фашистле асхан ёхтем къызы Мария Кудержиковагъа аталгъанды. Ол, асылырын билдиб, эки уллу эшмесин кесиб анасына ийгенди. «Эшмеле» деб поэмагъа аны юсюн аталгъанды.

«Биринчи кюлтеле» деген поэма ставропольчу поэт Андрей Исаковгъа аталгъанды. Поэмада сёз аны джашаууну юсюнден барады.

Кесини Ата джуртуна назму этмеген поэт болмаз.

Поэт Ата джуртха талай назму этсе да, дагъыда кёлюне джетмейди. Ата джуртха атаб, Назир талай назму джазгъанды. Аланы ичинде бу китабда басмаланган «Джуртум» деген иги джазылгъанды.

«Урунда ёлген къарнашыма» деген назму Уллу Ата джурт къазауатха этилген назмуланы игилерини биринди дерге боллукъду.

Назир ГДР-де, Польшада, Чехословакияда болгъанды, ол себебден 1970 джыл чыкыгъан «Джерни сагъышлары» деген китабында назмула ол джерлени юсюнден джазылгъандыла. Китаб бютеу да къазауатха къаршычы назмуладан толуду. Аны ючюн китабны тышында Бухенвальд концлагерни сураты бла аны кёпгурауу салынгандыла. Китабны ал сёзюнде да «Урунха къаршычылыкъ, урунган халкъгъа да таза сыймеклик, халкъланы арасында бегий баргъан шоклукъ, джашауыгъа тюз иннет бла къарау, д. а. к. сагъышладыла китабчыкыны магъанасы», деб джазылгъанды.

Джазыучуну джазгъаны окъуучуну сагъышландырыгъа керекди, ол алай болур ючюн а, джазыучу джашауыгъа терең сагъыш этиб, ойлашыб, алай джазаргъа борчлуду. Назирни 1973 джыл чыкыгъан «Джашил дуния» деген назму китабы ары дери джазылгъан китабларындан бек сагъышландырады. Суратлау литературада чыгъарма джашауну кюзгюсю болургъа керекди. Адам а кюзгюге бир кере къарагъан бла болуб къалмайды.

Джерде хар ашхылыкыны этген адамланы бютеу халкъгъа, дуниягъа джарагъанлары талай назмуда айтылады. Джерде биринчи кере бараза тартхан, юйге эшик, терезе айыргъан, ташны ташха уруб, биринчи кере андан джитни ала билген — ол адамлагъа биз бюгюнню уллу ёсюм джолубуз ючюн бюсюреу этерге керекбиз. Алай а былайда башха магъана да барды — адам хамаң да игилик этерге тырмашханлай турургъа керекди.

Иннет тазалыкъ поэтге эм баш затха саналады. Джазыу таш этсе, тёзерме, къар джуммакъ этсе, таза-лай къалырма, будай бюртюк этсе, сабанда чыгъарма, от кесек этсе, тыбырда жанарма — не да этсин джазыу, алай а ол мени сатлыкъ этмесин ансы, дейди.

Халкъда джорюучу сёзлени айта келиб, бирине келишген бирине келишмегенни эслейди автор. Сёз ючюн, агъачны кесини чуюю бла джарадыла, отну да от бла

тамызадыла, алай а сёзю сёз бла кьуума, кьанны да кьан бла джуума, дейдиле.

Керти тенгликни юсюнден поэт талай назмусунда джазады. Алай а керти тенгиге ол ёлген кюннде сал агъачынгы тутханы, кьабырынгы кьазгъаны санайды. Адам сау заманында, салам бериб, кёб адамгъа кьол узатады. алапы ичнде кем иштанле да тубей болурла. Керти тенглен кьоллары уа ахыр кюн кеслерин билдиредиле, алай а не келсин: туруб алапы кьоллары тутаргъа мадар джокъ.

1977 джыл чыкьгъан «Шохлукъну кьанатлары» деген китабын Назир Октябрь революцияны 60-джыллыгына атагъанды. Бу китабха поэтин ары дерн банха китаблада басмаланган чыгъармалары бла бир талай джангы назмусу киредиле. «Акъ джугъутур» деген балладасын ол Николай Тихоновгъа атагъанды. Балладада Минги Тауу юсюнден джазылады, сора ол Тихоновгъа нек аталады деб, адамны кёлюне келирге боллукъду. Алай а Николай Тихонов Кавказ таулада кёб айланганды, Кавказы юсюнден кёб чыгъарма джазгъанды.

«Таулада таякъ джангур» деген назму Константи Симоновгъа аталгъанды. Анда Симонов бла Гитче Къарачай районга джолоучу болгъаны юсюнден джазады. Китабда Азербайджанга, артыкъсыз да Къыргызстанга аталгъан назмула кёбдюре.

«Кылыч бла джыр» деген бёлюмюнде назмула Польшагъа, ГДР-ге, Чехословакиягъа аталгъандыла.

ЛИТЕРАТУРА

Хубийланы Назирни ани тилде китаблары

1. Алам. Черкесск, 1960.
2. Аууш. Черкесск, 1964.
3. Къаяда джазыу. Черкесск, 1968.
4. Джерин сагъышлары. Черкесск, 1970.
5. Джашил дуння. Черкесск, 1973.
6. Шохлукъну кьанатлары. Черкесск, 1977.

Орус тилде китаблары

1. Всадник. Ставрополь, 1965.
2. Всадник. Москва, 1971.
3. Лавина. Москва, 1975.

Орус тилде джыйымдыкъ китабла

1. Наша юность. Черкесск, 1957.
2. Зори Кубани. Черкесск, 1961.
3. Свет дружбы. Черкесск, 1963.
4. Факел (антология молодой поэзии). Москва, 1968.
5. В краю стеней и гор. Москва, 1964.
6. Альманах «Ставрополье», № 4. Ставрополь, 1964.
7. Журнал «Дон», № 6. Ростов-на-Дону, 1965.
8. Журнал «Литературный Киргизстан», № 2. Фрунзе, 1965.
9. Еженедельник «Литературная Россия», 12/XII-1969. Москва.
10. Сердце помнит. Ставрополь, 1970.
11. Журнал «Наш современник», №7. Москва, 1970.
12. Журнал «Дружба народов», № 6. Москва, 1971.
13. Журнал «Литературный Киргизстан», № 6. Фрунзе, 1971.
14. Журнал «Октябрь», № 1. Москва, 1972.
15. Журнал «Юность», № 1. Москва, 1972.
16. Верность. Ставрополь, 1972.
17. Теплые сокровища. Симферополь, 1972. (Украин тилде.)
18. Сыды обновленных гор. Черкесск, 1971.
19. Журнал «Литературный Киргизстан», № 1. Фрунзе, 1975.
20. Журнал «Байкал», № 3. Улан-Удэ, 1978.
21. Журнал «Литературный Киргизстан». Фрунзе, 1974.

Назирни творчествосуну юсюнден

1. Н. Тихонов. Большая правда поэзии. «Комсомольская правда», 1963, 12 мая.
2. Тихонов Н. С. Новая песня в старых горах. О книге Н. Хубиева «Всадник», Москва, 1971.
3. Писатели Ставрополя. Ставрополь, 1974.

Джыйырма сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Хубийланы Назир. «Джуртум», «Ана тилим», «Комсомол».

Дерсни мураты: Сабийлени билимлерин ёсдюрюу, Ата джуртха сыймекликлерин терен этну.

Дерсде окъуу керекле: авторну портрет, альбомла, суратла, энциклопедия.

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

1. Классха соруула.

1. Къулий улу Къайсышны джашау джолундан кысха хапар айтыгъыз.

2. Къайсышны чыгъармаларындан къайсыланы окъугъансыз?

3. «Минги Тау» деген назмуну 2—3 сабийге азбар айтдыргъа, кесгин.

4. Минги Тауну юсюнден джазгъан башха поэтледен кимни билесиз?

(Тауланы юсюнден назмула, джырла, хапарла джазгъан талай авторну юсюнден хапар айтыргъа боллукъду. Сёз ючюн: Хубийланы Осман, Бостанланы Хасан, Ёртепланы Азрет, д. а. к.)

II. Эпиднаскоп бла ишлеу.

1. Тауланы суратларына къарай, белгилеулени айтыргъа. *Ёхтем, мийик, ариу, къарлы, бузлу*, д. а. к.

2. Тенглешдирилени табаргъа. (*Шекер башлача, турна кёзлю, кюмюшбаш таула, акъ тонлу, къанга бузлу*, д. а. к.)

3. Бетлеулени табаргъа. (*Къашын-башын тюеди, боран этерге сюеди, ышарады, акъ тонун киеди, кюннге салам бередиди*). (Сабийле былай ишлерге боллукъдула, сурат бла.)

III. Джангы дерс.

1. Авторну, джангы дерсни юсюнден устазны ушагъы. (Авторну портрети къангада тагъылыбды).

Бююн Хубийланы Ахияны джашы Назирни джашау джолу бла шагърей боллукъбуз. Гитче класслада талай чыгъармасын окъугъанбыз. Бююн «Ата джуртум», «Апа тилим», «Комсомол» деген назмуларын тилтерикбиз.

Назир бу назмулада туугъан джерине, Ата джуртуна сүймеклигин къаллай сёзле бла ачыкълайды?

2. «Ата Джуртум» деген назмуну устаз кесгин окъуйду, тилтеди.

«Мен сенсиз къанатсыз къушма»,
«Мен сенсиз тамырсыз терекме,
Мен сенсиз тилсиз булбулма» —

деген тизгинлени къалай ангылайсыз?

3. Сабийлеге кесгин окъутуу, кеслерини сёзлери бла хапарын айтдыруу.

4. «Ана тилим» деген назмуну устаз кесгин окъуйду. Сёзлюк иш бардырады. (*Ётгюр кёушла, чемер кёолла, джанкылыч*).

5. Назмуну кесеклерин тиштиу.

«Сенде анамы сютю, ауазы,
Ётгюр кёушланы кёанат кёагыуу
Терен акылы, чемер кёоллары,
Инде, урунда хорламга джетну.
Гитче халкымы улуу ёсюю.

Бу тизгинлени кяалай ангылайсыз? Хар тизгинни маъанасын ким айтыр?

6. Сабийлеге кесгин окъута, окъугъан кесекчи-лерин башында тинтгенча, тинтерге боллукъду.

Устаз. Комсомолну юсюнден кяаллай назмула билесиз? Кяаллай фильмле кёргенсиз, кяаллай джыр-ла билесиз?

Устаз талай авторну кёошарга боллукъду: Бай-кёулланы Абдул-Керим («Ленинчи комсомол»), Ап-паланы Билал («Комсомол»), Акъбайланы Азрет («Комсомол»), Борлакъланы Тохтар («Комсомол»), д. а. к.

Граждан кязауатны заманында бла Ата джурт кязауатны заманында комсомолчуланы этген джигит-ликлеринден, джигер ишлегенлеринден ушакъ. Бу ушакъга Хубийланы Назирин «Комсомол» деген назмусу шагъатлыкъ этеди.

«Ленин ачхан джолну баргъан,
Партиябыз толу базгъан,
Джаш тёлуге юлгю болгъан,
Сенсе къурчдан иги кытхан,
Деу кыралны тушар джашы — комсомол.

IV. Ю й г е и ш: «Ата джуртум», «Ана тилим» деген назмуланы кесгин окъургъа, «Комсомол» деген назму-ну азбар этиб келирге.

V. Б е г и т н у.

Комсомолчула, кяаллай ишлеге кёошулуб, кяаллай джигитликке этгендиле?

2. Сиз джигер, джигит комсомолчуланы юсюнден не билесиз?

3. «Ата джуртум» деген назмуну классда азбар этдирирге боллукъду.

VI. Этилген ишлеге багъа берну, оюм алыу.

Джыйрма тогузунчу сөрс.

Дерсин темасы: Хубийланы Назир. «Морх аууш-
ну джигитлерине».

Дерсин мураты: Сабийлени тил байлыкъларын
ёсдюрюу, Уллу Ата джурт къазауатны заманында Кав-
казны тау ауушларында къралны сакълай ёлген солдат-
ланы сыфатларын ачыкълау.

Дереде окъуу керекле: Китаб, альбом, стенд,
карточкала.

Дерсин барыуу — ушакъ-джазыу халда.

Классха соруула:

1. Хубийланы Назирин къайсы чыгъармаларын окъу-
гъансыз?

2. Поэтин «Ата джуртум», «Комсомол» назмуларын
окъугъансыз. Ким айтыр азбар? (3—4 сохтагъа сорады.)

3. БАМ-чыланы юсюнден не айтыргъа болдукъсуз?

II. Джангы дерс.

1. Устазны ушагъы.

Автор назмугъа «Мох ауушну джигитлерине» деб
нек атагъанды, назмуда кимлени сыфатларын ачыкъ-
лайды?

Школда, Морх ауушну джигитлери бла тюбешну
болгъанмыды?

Ол тюбешнуде кимле бла шагърей болгъансыз?

Тюбешнуню юсюнден ким айтыр, джарашдырыб ха-
нарчыкъ, кесини сёзлери бла??

Школда стенд бармыды алагъа аталгъан?

2. Устаз назмуну кесгин окъуйду, сёзлюк иш бар-
дырады. (*Мулахар этиб, къан теригиз, мурсар, бу-
гъойла, башкесле, мамырлыкъ*).

3. Назмуну кесеклерин тинтиу.

Джыртылдыла, билдирмейини къоялмай,

Терси къардан боран тикген кебинле.

Мийиклеге кыакъыланы бий этмей,

Бугъойлагъа кыучакъ кериб джатдыгъыз.

Тауларымы фашистлеге алдырмай.

Антыгъызгъа не болуб кълдыгъыз.

а) автор бу тизгинледе не заманы кёргюзтеди?

б) Морх ауушда Совет аскерчилени джигитлик-
лери къалай суратланады?

в) Карачаевскени къатында Кавказны джакълау-

ну джигитлерине аталгъан музейде болгъан бармыды ичигизде?

г) Андан хапар ким айтыр?

III. Юйге иш: «Морх ауушну джигитлери» деген назмуну азбар этерге, Морх ауушну юсюнден хапарчыкъ джазыб.

IV. Бегитну.

Биринчи къауум стенд бла ишлейди, хапар джазады. Школда «Морх ауушха» аталгъан стенд болургъа керекди. Суратла, китабла, письмола да.)

Экинчи къауум назмуну азбар этеди, къарыууна кёре.

Ючюнчю къауум джигитлени юсюнден нарт сёзле джазады, назмуланы эсге тюшюреди.

V. Этилген ишлеге багъа берну, оюм алыу.

Алийланы Умар

(1911—1972)

Сохтала биринчи кере Алийланы Умарны чыгъармалары бла VI классда шагърей боладыла. Джангы проγραμμαгъа кёре, аны «Теберди» деген поэмасын окъуйдула, VII классда «Ненча кере келсем да» деген назмусун.

Алийланы Бабулачы джашы Умар Огъары Тебердиде 1911 джыл туугъанды. Эртде огъуна Теберди курортха кёчюб, Умарны сабий джыллары анда ётгендиле, школну анда бошагъанды. Андан сора Умар, Черкесскеде педучилищеге кириб, аны айырмагъа бошаб чыгады. Окъуугъа талпымакълыкъ Умарны Ростовдагы пединститутха элтеди. 1933 джыл пединститутну орус тил бла литература факультетни айырмагъа бошайды. 1933—34 джыллада аспирантурада окъугъанды. 1935 джылдан башлаб 1944 джылгъа дери Умар Нальчикде пединститутда орус тилден да, къарачай-малкъар тилден да дерс бериб башлайды. Умар ол джыл къарачай-малкъар тилден кандидатлыкъ диссертациясын джакълаб, филология илмуланы кандидаты болгъанды.

1944—1957 джыллада Фрунзеде джашагъанды, пединститутда, университетде орус тил бла литература-

дан дерс бергенди, кафедраны тамадасы, декан болуб ишлейди. 1957—1962 джыллада Къабарты-малкъар унниверситетде ишлегенди. Ол заманы ичине къарачай-малкъар тилде къош айтымланы юслеринден докторлукъ диссертацияны джакълагъанды, профессор атны алгъанды. 1962—1964 джыллада Умар Къарачай-Черкес пединститутта ректор болуб ишлегенди.

1964 джылдан джашаууну ахыр кюнине дерн Къарачай-Черкес пединститутну орус тилден кафедрасыны профессору болуб ишлегенди.

Аллыланы Умар 1972 джыл 22 сентябрда ауушханды, Огъары Тебердиде асыралгъанды.

Умар къарачай -малкъар литератураы ёсюмине уллу болушлукъ этген адамды. 1935 джыл ол «Очерки поэзии Карачая и Балкарии» деген уллу статья джазгъанды. Орус тилден ана тилге талай чыгъарманы кёчюргенди: Тарас Шевченкоу «Кавказ» деген поэма-сын, Пушкин бла Лермонтовну талай назмуларын, И. С. Тургеневини кысха хапарларын. Алай а кёчюрюлгенге, бир джерге джыйылыб, бир китаб болуб чыкъмагъандыла. 1939 джыл Т. Шевченкоу бир къауум чыгъармасы къарачай-малкъар тилге кёчюрюлюб, энчи китаб болуб чыкъгъандыла. Анда, Умар кёчюрюб, «Кавказ» поэма да басмалангъанды.

Фольклор темаланы сюжетлерн бла Умар талай чыгъарма джазгъанды. Сёз ючюп, къазауатха дерн ол «Ачемез», «Бийнегер» джырланы тамалларында эки пьеса джазгъанды. Ала не болуб къалгъанлары белгилн тюлдю. 1959 джыл «Ким уллуду?» деген таурухну тамалында, 1966 джыл «Аймуш» таурухну тамалында эки поэма джазгъанды. Экинчи поэма энчи китаб болуб чыкъгъанды. 1964 джыл, сабийлеге атаб, назму халда джазылгъан «Апасы бла баласы» деген китабы чыкъгъанды.

ЛИТЕРАТУРА

1. Апасы бла баласы. Нальчик, 1964.
2. Аймуш. Черкесск, 1966.

Джыйым китабла

1. Къарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь, 1965.

Отуз биринчи дерс.

Дерсни темасы: Алийланы Умар. «Теберди» (поэмадан юзюк).

Дерсини мураты: сохталаны табигъатха суймекликлерини ёсдюрюу, тил байлыкъларын бегитиу.

Дерсе окъуу керекле: авторну сураты, эпидиаскоп, суратла.

Дерсини барыуу — ушакъ, кёргюзтюу халда.

Классха соруулу

1. Юйге берилген ишден сорлугъу болгъан бармысыз?

2. «Хубийланы Назирни джашау джолу» деген альбомдан, аны чыгъармаларыны юсюнден джазылгъанны ким окъур?

3. 2—3 сохтагъа «Морх ауушну джигитлерине» деген назмуу азбар сорургъа боллукъду, талай соруу сора.

а) Морх ауушда совет аскерчилени джигитликлерни къалай суратланады?

б) Карачаевскени къатында Музейде болгъанмысыз, ким айтыр хапар?

в) Ол джерледе уруш этгенледен киши бла тюбешгенмисиз. (Устаз кеси билген, керекли затладан эсге тюшюрсе, хапар айтыргъа, кёргюзтюрге боллукъду).

II. Джангы дерс

1. Джангы дерсини юсюнден устазны ушагъы «Алийланы Умарны джашау джолу».

2. Сёзлюк иш бардыра, устаз кесгини окъуйду (*чууакъ, аязны къайнатыр, берсенг ожанынгы, уюб тургъан санынгы, дууулдай, кюмюш джол, чачакъ битимле, беожен*).

Тебердинни ёсерини юсюнден назмуда не айтылады, ким табар ол тизгиллени?

3. Сабийлеге кесгини окъутуу.

4. Сабийлеге бетледе окъутуу.

Поэт Тебердинни табигъатын къалай суратлайды?

Тебердинни ёсерини юсюнден назмуда не айтылады, ким табар ол тизгиллени?

Кёлден акыгъан суу тамчыла,
ГЭС чархланы бурурла.
Шахар ёсер былайда,
Троллейбуса джюрюле,
Бакыгъан юле Гарада,
Нызылада салырла...

Автор бюгюнню джашауну кьаллай сёзле бла кёргюзтеди?

Ким айтыр Тебердини юсюнден кёрген, эшитген хапарын?

III. Юйге иш: 1. Назмуну кесгин окъургъа, таб суратланган джеринде 16 тизгинни азбар этерге. 2. «Ата джуртум» неда «Туугъан джерим» деген темагъа сочинение джазаргъа.

IV. Эпидиасконха кьарау.

1. Тебердини суратларына.

2. Суратлагъа ат атау, хапарчыкъла кьурау.

(Быллай ишле сочинение джазаргъа, сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюрге болушадыла).

V. Тил ёсдюрюу.

1. Тебердини юсюнден башха назмула билемисиз?

2. Аны юсюнден кьаллай джырла билесиз?

3. Тилни суратлау мадарларын табыу.

4. Табигъатны юсюнден устаз башха назмула окъуйду.

VI. Эттилген ишлеге багъа берну, оюм алыу.

Сюйюнчланы Азамат

(1923)

Тёртюнчю классда Азаматны «Джангы джомакъла», «Алтын кьан» деген чыгъармалары берилгендиле. Ол классны «Методика болушлугъунда» аны чыгъармачылыкъ джолундан кысха джазылгъанды, чыгъармаларыны библиографиясы берилгенди. Бу статьяда Азаматны бир кьауум чыгъармасына кьаралады.

1959 джыл чыкыгъан «Къобанны мынчакълары» аны биринчи назму китабыды. Ары талай белгилли назму киргенди. Сёз ючюп, «Мен Ленини окъуйма», «Къарачай», «Совет Союзнун Герою Багъатырланы Харуннга», «Исса», «Белояннин Никос», «Ана тилим».

«Къарачай» деген назмугъа Хабичланы Магомет макъам салгъанды. Ол джыр пластинкагъа джазыл-

гъанды. Назмуну аты «Къарачай» деб болса да, ол къуру Къарачайгъа этилиб къалмагъанды: башха халкъла бла бирге къарачайлыла да, Октябрны кюнюнден кенг джолгъа чыгыб, Ленинин осиятларын ишде бардыра, насыблы джашагъанларыны юсюнден:

Октябрны джарыкъ тийген кюнюнде
Тау Къарачай, толу эркинлик табханса.
Шош юйюрю — совет халкъны ичинде
Россиягъа гитче къарнаш болгъанса.

Багъатырланы Харун Уллу Ата джурт къазауатны заманында этген джигитликлери ючюн Совет Союзну Герою болгъанды. Ол танк аскерде гвардиячы полковник эди. Харун 1966 джыл Ленинградда ёлгенди, Карачаевскеде Советлени юйюню къатында асыралгъанды. Анга Кърымшаухалланы Хамзат этген алапат эсертме салыннганды. Алай а назму Харун кеси сау заманда этилгенди. Анга Мамчуланы Мустафа макъам салгъанды, ол джыр болуб джырланады. Назму Харуну этген джигитликлерине тыйышлы джазылгъанды.

Ана тилин юсюнден кёб поэт назму джазгъанды. Аны алай нек болгъаны белгиледи. Къарачайлылагъа, дагъыда башха ууакъ миллетлеге ана тилде джазма Октябрны саугъасыды. Ары дерн джазма, литература болмагъанды. Кесек заманын ичине ана тилде назмула, повестле, пьесала, романла чыгыб тебегенлерни кимге да къанат бергенди. Азаматны «Ана тилим» деген назмусу ол темагъа джазылгъанланы ичинде белгиленилени бириди.

Бу шахаргъа атаб талай поэт назмула джазгъанды. 1927 джыл Октябрны онджыллыгъыны кюнюнде болгъанды шахарны ачылыуу. Ол кюнледе огъуна Ёртепланы Азрет, Къаракетланы Исса назмула этгендиле. Украинадан келген поэт Иван Кулик «Къарачай» деб поэма джазгъанды. Поэма беш кесекден къуралыбды, бешинчи кесеге джангы шахаргъа аталгъанды. Андан берн шахарны юсюнден джазгъанланы саны ёсгенден ёсе барады. Азамат «Къарачай шахарыма» деген назмуну 1956 джыл джазгъанды. Ногъайлыланы Маджит макъам салгъанды, энди ол белгиле джырланы бириди. Бу шахарны юсюнден джазгъанланы бири мынга дерн къарачай халкъда шахар болмагъанын айтады, экинчи шахарда промышленность къуралгъанын, ёсге-

нин айтады, ючюнчю школла, институт ачылгъанларын айтады. Азамат башха джерледе окъуу-билим алыб къайтыб келе, шахаргъа, таулагъа суюмеклигин айтады. Ол табигъат бла шахарына бирча къарайды.

Суююнч улуу «Къарнаш таула» деген назму-джыр китабы 1967 джыл чыкъгъанды. Китабда эм ал назму-ну эпиграф орнуна алыргъа боллукъду. Тау тептесиз болмагъанча, джырчы джырсыз болмайды, алай а мен эм баш джырым Ата Джуртумду, деб джазады.

Бу китабда басмаланган «Шош толкъунда акъ дууадакъ» деген назму Азаматны поэзиясында белгилли назмулаы бирн болгъанды. Ол орус тилге кечюрюлгенди. Назмуда табигъат чемер суратланганды.

Китабны экинчи бөлүмüne поэт «джырла» деб атагъанды. Анда басмаланган назмуладан талайы, джыр болуб, радио бла бериледи. Сёз ючюн, «Сакълай-ма», «Кёгаланы джууабы», «Кёгала», «Сени кёзленинг», «Алтын джумарыкъ», «Архыз».

Азаматны джырларын белгилли этген эки зат барды: халкъны тили бла джазылгъанлары, сёзлеге кёре макъам салынганы.

Назмуну тизгинлери, суу кеси келе тургъанча, кёкде булутла кеслери джюрюб келгенча, алай айтылады.

Азаматны 1973 джыл чыкъгъан «Илкер» деген назму китабына джангы назмула бла эски назмулары да киргендиле. Бу китабда тематика кенди, суратлау дараджалыкъ мийикди.

Талай назмусуна къарайыкъ. Мен Ата джуртуму бек сюеме деб кыймайды поэт, сен болмасанг, былай эркин ургъан джюрегим болмаз эди, дейди. «Назмума» деген чыгъармасында ол кимлени юсюнден джазаргъа излегенин айтады: Уруш отлада чыныкъгъанла, сабан сюргенле, темир туйгенле, мал кютгенле, илмугъа басыч салгъанла, джашаугъа юлюш кышуб, джашаудан юлюш алгъанла.

Джер юсюнден артыкълыкъ, кыйынлыкъ поэтин джюрегин жарсытады. «Хирсиманы кюлю» деген назму фахмулу джазылгъанды.

Рахатлыкъ, джигер урунуб, адамлыкъны мийикде тутуб джашау поэтин чыгъармачылыкъ ишинде улуу орун алады. Къачан эсе да ишлениген аскер къала бюгюн эски болгъанды. Аны юсю бла бюгюн элге кюн тиеди. Эски къалада кёгюрчюле уя этиб, эркин джашай-

дыла, бир-бирде сабийле ары чыгыб ойнайдыла. Джер юсюнден бютеу аскер кьалалада кёгюрчюле уя этиб джашасала, бютеу кьарллада сабийле тынч — рахат ойнар эдиле, деб джазады.

«Бухенвальдны кьонгурауу» деген назмусун поэт ГДР-де Веймар шахарда 1969 джыл джазгъанды. Бухенвальдны кьонгурауу поэтни джюрегин ипджитеди. Бютеу ол концлагерде ёлгенлеин ауазлары ол кьонгурауу мыдах; таралгъан тауушунда эшитилгенча болады. Кьонгурау ташха-таугъа да, не тюрю тилде сёлешгенлеге да ачы хапарын айтады.

Уллу кьралыбызны бир кьауум республикаларына атаб, Азамат талай назму джазгъанды. «Украина» деген назмусуну арт строфасы:

Сениге разы эмчек улан
Болуб юйге кьайтама мен.
Сыйлы Совет Украина,
Кетмезсе ёмюрге эден.

Тарас Шевченкогъа атагъан назмусунда Украинаны джолу, сабан тюзлери, суулары, анга багъалы болгъанлары айтады. «Кавказ» деген поэманы Прометей бла башлайды Шевченко. Азамат да Шевченкоу кесин Прометей бла тенгледиреди.

Тюзлюк ючюн бугьбуланган
Прометейни джакъчысы,
Салам сениге Кавказдан,
Эркинликни джырчысы!

«Таврия» деген назмусун Азамат украин джазыучугъа Микола Братинга атагъанды, «Днепр» деген назмуну — украин поэтге Леонид Кулишге. Украинаны хорламлы ишлери поэтни джюрегин кьууандыргъандыла, Каховкадагъы ГЭС-ни ишлегенле аны кьолуна кьалам алдырадыла.

Херсон областда колхоз будайгъа от тюшгенинде, колхозну председатели аны джукълатама деб ёлгенди. Ол зат поэтни джюрегине тынчлыкъ бермей, «Мюрзеу» деб назму джазгъанды.

1966 джыл Азаматны «Адамлыкъ» деген проза китабы чыгъады. Анда «Халал джюрекле» деген повесть бла «Эки сурат», «Кьойчу» деген хапарла басмалангандыла.

Замандан тюз төре джокъду, дейдиле. Бу повесть басмаланганлы 17 джыл болду, аны адамла кёбден кёб окъуй баргъан болмаса, унутулмайды. Повестде

адамлагъа тюшген уллу джарсыуланы юсюнден джазылады. Алай а чыгъармагъа багъа берну нени юсюнден джазылгъаны бла бирча, къалай джазылгъанына кёре болады.

Уллу Ата Джурт къазауатны заманында Назифа юйдегиси бла кетиб бара тургъан машина ауады. Аны джашчыгъы ёледи, ол кеси больницагъа тюшеди, гитче къызчыгъы тас болуб къалады. Назифаны санитар вагон бла узакъ джары ашырадыла. Талай джылдан Назифа къайтыб джашаб тургъан районуна келеди. Ким билсин, къызчыкъ сау къалгъан эсе уа деб, соруулаб излеб тебрейди. Назифаны къызы Ленаны бир орус юйдеги табыб асырагъанды. Назифа бла Лена бир-бирин табардыла. Эки юйдегиге да къыз болады ол.

Суратлау дараджасы мийик болгъаны себебли, устазла бла сохтала повестни сюйюб окъуйдула.

ЛИТЕРАТУРА

Сюйюнчланы Азаматны ана тилде китаблары

1. Къобанны мынчакълары. Черкесск, 1959.
2. Адамлыкъ. Черкесск, 1966.
3. Къарнаш таула. Черкесск, 1967.
4. Илкер. Черкесск, 1973.

Къарачай тилде джыйымдыкъ китабла

1. Джанкъылыч. Черкесск, 1964.
2. Къарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь, 1965.
3. Мийикге. Черкесск, 1973.

Орус тилде джыйымдыкъ китабла

1. Верность. Ставрополь, 1972.
2. Тёплые сокровища. Симферополь, 1972. (Украин тилде).

Азаматны творчевосуну юсюнден

1. А. И. Караева. Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.
2. А. И. Караева Обретение художественности. Москва, 1979.

Отуз экинчи дерс

Дерсин темасы: Сюйюнчланы Азамат. «Къойчу».

Дерсин мураты: Сабийлени тил байлыкларып ёсдюрюу, урунуугъа суймекликни бегитну.

Дерсде окъуу керекле: авторну портрети, альбом «Бизни алчыларыбыз», эпидиаскоп.

Дерсин барыуу — ушакъ халда.

1. Юй ишге кёз джетдирну.

1. Сочинишлени джыйуу.

2. 2—3 сабийге хапар юзюкню соруу, китабда со-руулагъа толу джууабла излеу.

II. Джангы дерс.

1. Авторну юсюнден, малчылары джашауларыны юсюнден устазны ушагъы.

2. Джангы дерсин аллы бла къойчулары юсюнден талай парт сёз келтирирге боллукъду: «Иги къойчу эртде кьобар»; «Иги къойчу сюрююн эртде джаяр», д. а. к.

3. Устаз джангы дерсин кесгин окъуйду, сёзлюк иш бардырады.

4. Сабийлеге кесгин окъутуу, хапарып айтдыруу.

5. Текстин кесеклеге юлениб, атла атагъыз.

Эндиги колхоз, совхоз джашауда ара малны ёсдюрююню юсюнден хапар айтыгъыз.

Совет Конституцияны статьяларында урунуу юсюнден не айтылады?

Социалист эришиюню джигерлери кимледиле элде, районда, областда? (Хар кабинетде «Бизни алчыларыбыз» деб альбомла болургъа керекдиле, сабийле кесле-ри джарашдыргъан).

III. Юйге иш. 1. Ханар юзюкню кесгин окъуб, хапарып айтыргъа. 2) «Бизни элни къойчусу» деген темагъа сочинение джазаргъа.

IV. Эпч иш.

Биринчи къауум, хапарны кесгин окъуб, ат атайды, план салады.

Экинчи къауум тилни суратлау мадарларып табады, тетрадлагъа джазады.

Ючюнчю къауум Уллу къралыбызда урунганлары бир иннетде эгеч, кърпаш болуб джашагъанларын ачыкълайды, юлгюле келтире.

Бу ишлени тинте баргъан заманда, устаз темагъа джууукъ талай юлгю келтирирге боллукъду. Урунуу парт сёзле, назмула, джырла, суратла.

V. Этилген ишлеге багъа беруу.

VI. Эпидиаскоп бла ишлеу.

Классдан тышында иш.

Сохталаны марксист-ленинчи ангы бла сауутландырыргъа, коммунист кылыкыгъа юретирге, совет патриотлукъда, гуманистликде, мийик коммунист иннетде ёсдюрюрге, урунууу адамлары, урунууу сыйларгъа, аланы идея-эстетикалы, эм ашхы, иги адетледе, тюз кылыкъда ёсдюрюр ючюн, классдан тышында ана литературадан тюрлю-тюрлю дерсле бардырыргъа боллукъду устаз. С ё з ю ч ю н: «Джигитлики дерси» деген темагъа устаз иллюстрацияла хазырлайды (суратла). Уллу Ата джурт къазауатны суратлагъан назмула, нарт сёзле, джырла. Ма аллай бир дерсини барыуу.

Дерсини темасы. «Джигитлики дерси».

Дерсини мураты. Патриотлукъуу суратлау.

Дерсе окъуу керекле: суратла, китабла, альбомла, грампластинкала («Малая Земля», «Хорлам кюн»), магнитофон.

Дерсини барыуу — ушакъ, соруу халда.

Бу дерсге талай адам чакъырылады. Уллу Ата джурт Къазауатда болгъанла, бюгюнню кюнню джигитлери, алчылары.

1. Дерс «Малая Земля» деген джыр бла башланады. Л. И. Брежневни «Малая Земля» деген китабындан талай юзюк окъулады. Устаз талай суратны кёргозе, хапар айтады. Хар суратха келинген назмуланы окъуйду. Ма бир алапат сейир сурат «Берлинге кирдик». Къагъыйланы Назирни Къасайланы Османнга этген джыры келишеди бу суратха.

Къанлы фашистле айланадыла,
Чаукала кибик къарала,
Хорларыбызгъа аккылым джокъду,
Кёб тюнседе да джарала.

Сурат «Джигитлени анасы».

Налат санга, ачы уруш,

минг налат!

Аталаны балаладан айыргъан,
Джокъду сениге бир инсандан кечмеклик,
Джюрекледен ауур джара къалдыргъан».

(Акъбийланы Азрет.)

II. Чакъырылгъан адамлагъа сёз бериледи, ала талай хапар айтадыла кеслерини, тенглерини юсюнден. (Айтылгъан затны магнитофоннга джаздырыб барыргъа

керекди). Сёлешиб бошасала, «Сыйлы пионер» деген аты берди, КИД-ни членлери алагъа эмда «Джигитлик ёлмейди» деген альбомга автографларын аладыла.

III. Сабийле Улуу Ата журт къазауатны, бююн-ню кюнню юсюнден кёб джырла, назмула айтадыла, джырлайдыла. Сёз ючюн: «Совет Союзу Герою Багъатырланы Харунну» джыры джырлайдыла, талай назму окъуйдула: Джаубауланы Хусейни «Сёлешдиле ёлген солдатла», Хубийланы Назирин «Къарнашым Ахмат», д. а. к.

IV. Грамластникага тынгылау («Хорлам кюн»).

Устаз Къасайланы Османга, Багъатырланы Харунга аталган альбомну кёргюзеди, талай зат окъуйду.

1. Османы, Харунну биографиялары.

2. Аланы тенглери.

3. Джигитликин юсюнден назмула, парт сёзле окъуйду.

Устаз. Сабийле, бизни эден, областдан кимлени билесиз, неда эшитгенсиз, бу сейирлик, рахат джашау ючюн къан тёкгенледен?

Устаз талай адамны атын айтады. Ата журтубузну джауладан сакълауда, чеклени къоруулауда совет адамла этген джигитликке бла шагърей этеди.

Устаз. Бююнлюкде бизни кърал не ючюн кюрешиди?

Сохта. Бююнлюкде бизни кърал джер юсюнде шохлукъ, рахатлыкъ, биримеклик ючюн кюрешиди.

V. Эттилген ишлеге багъа берну, оюм алыу.

Дерсени темасы: «Ата журтум».

Дерсени мураты: Классдан тышында окъулган дерследе сабийлени эстетикадан сезимлерин тереп этиу.

Дерседе окъуу керекле: альбомла, суратла,

Дерсени барыуу — ушакъ халда.

Табигъатны юсюнден поэтле кёб джазадыла. Аны ариулугъун, байлыгъын суратлайдыла, джылны чакъларына кёре тюрленнучюн кёргюзтедиле. Устаз бу дерседе окъуу керекле хазырлайды. Ала былай болургъа тыйыншыдыла:

Ватман къагъытха арну суратны джабышдырыгъа боллукъду. «Онеки ай» деб календарла сатыладыла (орусча). Хар айны кесиб, суратыны тюбуне да айны

атын джабышдырыб, онеки суратны хазырларгъа къолдан келликди.

Алааны бирине «Ата джуртум» деб атаргъа боллукъду. Суратлааны тюблерине джылны чакъларыны юсюнден назмула, парт сёзле джазаргъа керекди. Окъуу керекни аягъын Хубийлааны Назирини «Ата джуртум» деген назмусу бла бошаргъа боллукъду.

Мен сенсиз, къанатсыз къушма,
Мен сенсиз, тилсиз булбулма,
Иесиз юйме мен сенсиз.

Программада берилгеннге кёре, сабийле табигъатны юсюнден кёб зат биледиле: назмула, джырла, хапарла, парт сёзле.

Суратха къараб, сабийле хар затны сынайдыла. Хар суратха ат атаргъа, план салыргъа, хапарчыкъ къуаргъа боллукъдула. Хапарчыкъгъа кёре, билген назмуларына таяна, эпиграф джарашдырадыла. Сабийле суратны тыйгъысыз окъургъа юренидиле. Бу ишге устаз, кеси баишчылыкъ этиб, юлгюле келтирирге, кёргозтюрге керекди.

Устазны иши сабийлеге юлгюдю. Классда иш этилиб бошагъандан сора, устаз сабийлени ишлерине багъа береди, оюм алдырады.

Устазгъа

МЕНИ ДЕРСИМ

1. Дерсини кёлюнге келгенича баджардынгмы?
 2. Къаллай халда?
 3. Дерсини хайыры, болушлугъу?
 4. Дерсде пландан джаплагъанынг болдуму?
 5. Джагъы дерсини сабийле аныладыламы?
 6. Дерсде сабийледен излеминг неди?
 7. Сабийлеге дерсини хайыры?
 8. Класс къалай биледи?
 9. Къайсы сохтала айырылыб иги ишледиле?
 10. Дерсини барыууна джагъы зат къошаргъа боллукъму эди?
 11. Дерсини барыуунда эм магъаналы моментлери къайсыладыла?
 12. Дерсде муратынга джетдингми?
- (Устаз бу соруулагъа эс бёлюб, план салгъан тетрадына джаза турса, хайыры боллукъ эди экинчи джылгъа да, кемлигине, джетишимине эс бёле барыргъа).

БАШЛАРЫ

Ал сёз	3
Биринчи четвёрть	5
Экинчи четвёрть	6
Ючюнчю четвёрть	7
Тёртюнчю четвёрть	9
Сабийлеге. Къочхарланы Къасбот	11
Мюрзеу джыйыу. Къочхарланы Къасбот	16
Къош пёгерликде. Къоркъмазланы Кёккёз	17
Революция ючюн. Къобанланы Дагир	21
Ленинин келечиси. Байрамукъланы Халимат	27
Уучула. Ертенланы Азрет	40
Джалгъан дуння. Хубийланы Магомед	44
Ажымлы. Хубийланы Магомед	48
Хорладынг. Къаракетланы Исса	50
Нефть анасы Бакугъа. Къаракетланы Исса	52
Ана тилим. Къаракетланы Исса	52
Вождну кабинетни бла юйю. Блимгъотланы Мунир	54
Мермер кешене. Борлакъланы Тохтар	57
Бештау. Борлакъланы Тохтар	59
Партияса, партия. Байкъулланы Абдул-Керим	62
Сенее меннге эм багъалы. Байкъулланы Абдул-Керим	63
Айхан бла сауутлары. Боташланы Абидат	66
Тауду джаш урушда. Байрамукъланы Халимат	70
Фашистлеге къаршычы. Хубийланы Осман	74
Абдулла. Хубийланы Осман	81
Кичибатыр. Шаманланы Медиха	82
Темирчи. Къагъыйланы Назифа	89
Минги Тау. Къулийланы Къайсын	96
Устаз Борис Игнатъевичге. Къулийланы Къайсын	105
Джуртум. Хубийланы Назир	107
Ана тилим. Хубийланы Назир	113
Комсомол. Хубийланы Назир	113
Морх ауушну джигитлерине. Хубийланы Назир	115
Теберди. Алийланы Умар	116
Къойчу. Сююнчланы Азамат	119
Джигитликни дерси	125
Ата джуртум	126

ПБ 958

*Хубиев Магомед Ахъевич
Хубиева Клара Гыккаевна*

МЕТОДИЧЕСКОЕ РУКОВОДСТВО К УЧЕБНИКУ КАРАЧАЕВСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ДЛЯ ШЕСТОГО КЛАССА

На карачаевском языке. Издание первое. Редактор А. Д. Баучиев. Техн. редактор М. Ф. Перепадья. Корректор К. А.-К. Салпагарова. Сдано в набор 13.02.81. Подписано в печать 29.09.81. ВУ 12242. Формат 84x108¹/₃₂. Бумага типографская № 2. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. п. л. 6,72. Уч.-изд. л. 6,92. Тираж 1000 экз. Заказ № 860. Цена 20 коп. Карачаево-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства, 357100, г. Черкесск, пл. Кирова, 23, Дом печати. Карачаево-Черкесская укрупненная типография, 357100, г. Черкесск, Первомайская, 47.

ЭСЛЕННГЕН ХАЛАТЛА*

1. 11-чи бетде 13-чю тизгинде «аны» деген сёзню «атасын» деб окъургъа керекди.

2. 61-чи бетде назмуну биринчи тизгинин былай окъургъа керекди:

Къатынга барыб сюелсем, Ленин,

3. Назмуну тёртюнчю тизгинин былай окъургъа керекди:

Санга берирге сюеме.

* Метод. рук. для 6 кл. (кар.).

7554, 6